

HOOFSTUK 4

KOLLEKTIEWE TREUR EN ROU

Die doel van die hoofstuk is

- eerstens om as deelnemer-waarnemer 'n beeld te gee van die onafgehandelde en rigtinglose treurproses wat tans in die geleedere van die NG Kerk heers: 'n beeld wat krities gelees moet word in die lig van die resultate van die empiriese navorsingsprojek, waaroor die volgende hoofstuk rapporteer
- tweedens om deur 'n literatuurstudie van die teorieë (uit verskillende vakringtings) in verband met verlies, treur en rou die insig te verdiep in die kollektiewe treurproses wat volgens die navorsingsprobleem en werkshipotese in die Afrikaanse gemeenskap heers
- derdens om die rol wat kerklike leiers in die fasilitering van rou kan speel, te verken
- vierdens om Bybelse verliesliteratuur te ondersoek, asook die rol wat die gebruik daarvan kan speel om gelowiges vandag te help rou
- vyfdens om na te dink oor gereformeerde eredienste as ruimtes waar kollektiewe rou in die openbaar begelei kan word

4.1 'n BEELD VAN DIE ONAFGEHANDELDE TREURPROSES

Die navorsingsprobleem wentel om die verskynsels van verandering, verlies en treur van die Afrikaanse gemeenskap in Suid-Afrika ná 1990. Die oorgangsproses in Suid-Afrika is lank en moeilik (vgl Du Toit et al 2002, Smit 2008, Du Plessis 2010, Van der Merwe 2010). Die oorgangsproses is 'n veranderingsproses en dit gaan met verlies gepaard. Omdat die NG Kerk hoofsaaklik 'n Afrikaanse kerk is, is die fokus spesifiek op die Afrikaanse gemeenskap se kollektiewe ervarings van verlies gedurende hierdie proses van verandering in die makrosisteem. Die datum van 'n belangrike toespraak van oud-president FW de Klerk, 2 Februarie 1990, is gekies as keerpunt in die Suid-Afrikaanse geskiedenis (sien p 15). Dit is nou 20 jaar gelede. Die navorsingsvermoede is

dat verlies in Afrikanergeledere na 20 jaar nog nie effektief verwerk is nie. Maar as 'n algemene reël, onafhanklik van die Suid-Afrikaanse konteks, is die impak van verlies gewoonlik erger as wat die meeste mense dink en die rouproses neem langer: “... we underestimate the impact of loss on our beings and how long it takes to live through a loss” (Hamman 2005:60).

Die debat oor Afrikaners se identiteit en plek in die nuwe Suid-Afrika is nog lank nie afgehandel nie, soos blyk uit 'n lewendige briefwisseling in die Afrikaanse dagblad *Beeld* gedurende September 2009. Redakteur Tim du Plessis (4 Sept) en die afgetrede teoloog dr Nico Smit (11 Sept) het die debat ingelei. Du Plessis se diagnose van die huidige situasie is dat Suid-Afrika deur die huidige klimaat van polarisering teruggesleep word “tot op die rand van die afgrond” soos in die laat tagtigs en vroeë negentigs. Hy meen die reënboognasie het politieke varkgriep, omdat verskeie swart politici en regters rassisme aanblaas.

- Hy haal die politici aan wat die feit ignoreer dat dit *Australiese* atletiekbasis was wat geslagstoetse van die atleet Caster Semenya aangevra het, maar die storm blameer op wit Suid-Afrikaanse rassiste wat nie kan aanvaar dat 'n swart atleet presteer nie.
- Hy haal ook die geval van regter John Hlope aan, wie se ondersteuners nie eens vra of hulle man waarlik bekwaam en geskik is om 'n regter te wees nie, maar sê dis wittes wat hom “vervolg” omdat hy hul belange bedreig.
- Hy haal verder die insident aan van regter Nkola Motata wat mnr Richard Baird se tuinmuur flenters gery het en, toe daar foto's van die toneel geneem is, gedreig het dat hy hom deur g'n Boer sal laat verneder nie, want Suid-Afrika is nie meer die witman se land nie.

Du Plessis peil die klimaat in die wit Suid-Afrikaanse gemeenskap soos volg: “Daar is woede in die wit gemeenskap omdat hulle alewig die skuld kry. Omdat ‘rassisme’ en ‘apartheid’ geblameer word pleks van onbevoegdheid en korrupsie” (Du Plessis 2009).

Dr Nico Smit het 'n week later op Du Plessis se artikel gereageer. Hy sê hy sou graag van die diagnose dat die land tot op die rand van die afgrond gesleep word, wou verskil, “... maar ek is bevrees dat sy diagnose korrek is. Dit word in besonder bevestig deur die briewe van lesers wat direk onder du Plessis se rubriek gepubliseer is en waaruit diepgaande bitterheid by sommige Afrikaners na vore tree” (Smit 2009). Smit verwys na die gees van negatiwiteit wat onder blankes

heers: “Omtrent geen gesprek tussen wit Suid-Afrikaners vind dan ook deesdae plaas sonder dat die huidige situasie waarin die land hom bevind, nie aan die orde kom nie. En altyd is dit dan weer die swart regering en sommer alle swart mense wat blameer word.” Smit som die situasie in die wit gemeenskap op as een van verzet teen swart Suid-Afrikaners en die swart regering. Sy beoordeling is dat wit mense moet oppas en aanpas, omdat daar ’n gevaar is om deur die swart meerderheid uitgewis te word. “Wat staan die witmense dan te doen? ... Adapt or die ... ‘Adapt’ sal in die eerste plek vereis dat die klaagliedere oor die swart regering, asook oor swart mense in die algemeen sal moet ophou. Ons het geen keuse nie as om lojale Suid-Afrikaners te word en te vergeet van ons minderheidsregte, ons taal en kultuur, ons aansprake op die beëindiging van regstellende aksie en die herinstelling van die doodstraf” (Smit 2009). Een van die briëfskrywers wat op dr Smit se artikel gereageer het, se kritiek moet die praktiese teologie diep laat dink oor die rol wat kerk en teologie in hierdie verband kan speel. Pellencin sê die volgende: “Dit lyk vir my hý is die een wat moet stilbly. Dit lyk vir my teoloë in die algemeen moet maar stilbly. Vir hulle is dit tog net ’n eenrigting-gesprek” (Pellencin 2009). Opmerkings soos hierdie van die algemene publiek, onderstreep verder die belangrikheid van deeglike, aktuele empiriese navorsing vir die praktiese teologie.

Mnr Flip Buys, uitvoerende hoof van die vakbond Solidariteit, was die volgende openbare figuur wat tot die debat toegetree het. Hy meen die soort aanpassing waarvoor dr Nico Smit vra, dat witmense ophou kritiseer, ophou veg vir minderheidsregte en hulle effektief aan die openbare lewe onttrek, ’n “Groot Trek” na binne is. Dit pla hom as sommige witmense net kerm en kla sonder om self iets te probeer doen. ’n Blote gesanik om braaivleisvure gaan niks oplos nie. “Maar om te verwag dat mense gaan stilbly oor die geweldsmisdaad, sukkelende stadsrade, wanfunksionele skole, vervallende staatshospitale, emigrasie van geliefdes en die grootskaalse vermorsing en plundering van ons belastinggeld is om demokrasie se suurstofkraan te probeer toedraai” (Buys 2009). Tendense wat Buys in die gemeenskap opmerk, is onder andere vervreemding en uitsluiting wat talle witmense ervaar, dat Afrikaners met tye onwelkom voel in hulle eie land, party witmense se destruktiewe reaksies op verval, die sentrale idee (in ANC geleedere) dat Afrikaners vir die belangrikste probleme in die land verantwoordelik is en nou uitgeskuif, geteiken en afgebreek moet word – wat volgens Buys neerslag vind in die doelbewuste aantasting van Afrikaans en Afrikaanse onderwys en die uitsluiting van Afrikaners op vele terreine. Die beste pad vorentoe, vanuit ’n situasie

waar die vertroue tussen die meerderheid en minderhede in Suid-Afrika op 'n laagtepunt is, som hy soos volg op: “As die regering ons die demokratiese ruimte gee om 100% Afrikaner te wees, sal dit ook die verbintenis skep om 100% Afrikaan én voluit Suid-Afrikaner te wees” (Buys 2009).

Dr Pieter Mulder, leier van die VF+ en adjunkminister van Landbou het ook aan die openbare debat deelgeneem (Mulder 2009). Die oorweldigende reaksie van die publiek – letterlik honderde lesers het oor 'n tydperk van ongeveer twee weke hulle reaksie op die Beeld se blog (“Lewer kommentaar op dié storie”) gepubliseer – gee 'n goeie aanduiding dat die vraag wat as deel van die navorsingsprobleem gevra word: “*Is dit akkuraat om te beweer dat daar 'n langdurige, onvoltooide en kollektiewe treurproses in die Afrikaanse gemeenskap aan die gang is?*” bevestigend beantwoord moet word. Afrikaanse mense beleef steeds verlies.

Hier is maar net een insident uit die voortgaande openbare debat aangehaal. Vele ander sou ook aangehaal kon word, byvoorbeeld die debat aangaande die Universiteit van Stellenbosch se taalbeleid of die debat aangaande rassekwotas in nasionale sportspanne. Maar hierdie één, twee wekelange debat is genoeg getuienis om as deelnemer-waarnemer die volgende bewerings te maak, wat in die formele empiriese ondersoek getoets behoort te word:

- Daar is 20 jaar na 2 Februarie 1990 steeds 'n treurproses in die Afrikaanse gemeenskap aan die gang in reaksie op verlies.
- Treursimptome sluit in teleurstelling, selfbejammering, hunkering na die goeie van 'n vorige era, skuldgevoelens, wanhoop, bitterheid, aggressie, 'n algemene gees van negatiwiteit, sarkasme, sinisme, sosiale onttrekking, ensovoorts.
- Afrikaanse mense ervaar steeds nuwe fasette van verlies en die treurproses bly onvoltooid.
- Die treurproses kom algemeen genoeg voor om as kollektief beskou te word.
- Die Afrikaanse gemeenskap, waarvan die oorgrote persentasie NG Kerk-lidmate deel is, is onseker oor hulle identiteit en rol in die nuwe Suid-Afrika.

Dieselfde vraag uit die navorsingsprobleem: *Is dit akkuraat om te beweer dat daar 'n langdurige, onvoltooide en kollektiewe treurproses in die Afrikaanse gemeenskap aan die gang is?* is deel van die skedule vir halfgestruktureerde onderhoude in die empiriese ondersoek (sien p 122). Die bewerings hierbo word dus in 'n proses van kruiskontrolle getoets in persoonlike onderhoude en

onderhoude met fokusgroepe in drie gevallestudies. Hoofstuk 5 rapporteer oor daardie bevindings. Baie van die briëfskrywers het tydens die debat diepgaande ontugtering, woede en die soeke na 'n sondebok verwoord. Party sit op die kantlyn en kritiseer met venyn en bitterheid. Die algemene houding is dat hulle in die steek gelaat voel en 'n uitlaatklep soek vir hulle teleurstelling en woede. Andere wat hulleself as lotsgebonde met die nuwe Suid-Afrika beleef en ter wille van hulleself, hulle kinders en kleinkinders 'n sinvolle bydrae tot die land wil lewer, ervaar ook vrese en onsekerheid oor witmense se rol en toekoms in die land.

Vrae wat in die debat opnuut ter sprake gekom het en wat Afrikaners se gevoel van verlies en vervreemding uitdruk, is onder andere:

- Het witmense 'n plek in Afrika en Suid-Afrika?
- Mag witmense deelneem aan die demokratiese proses en hulle menings uitspreek?
- Vir hoe lank gaan Afrikaners nog gestraf word vir apartheid?
- Kan witmense die (swart) regering kritiseer sonder om as rassiste gebrandmerk te word?
- Is daar die moontlikheid van Afrikanerreaksies op verval en verlies *anderkant* venyn, bitterheid, woede, 'n gesanik, sarkasme, skynheilige swye of selfbejammering?
- Mag witmense krities dink en ongehinderd hulle menings uitspreek oor gemeenskapsprobleme soos geweldsmisdaad, wanfunksionele skole, emigrasie van geliefdes, vermorsing en plundering van belastinggeld?
- Is daar in ons land nog 'n alternatief vir “'n land van ons en hulle”? Met ander woorde, kan witmense eerlike kritiek op onbevoegdheid van swart amptenare uitspreek sonder om te verval in die belaglikmaking van al wat swart bestuurder en instelling is? Kan swartmense bevooroordeelde witmense op hulle plek sit sonder om te veralgemeen en alle wittes as rassiste te brandmerk?
- Moet witmense hulle, uit vrees vir die swart meerderheid en ter wille van oorlewing, liever onttrek aan die openbare lewe en die “Groot Trek na binne” onderneem?
- Word Afrikaans erken as 'n inheemse Suid-Afrikaanse taal? Het Afrikaans 'n toekoms as wetenskapstaal? En as amptelike landstaal? Is dit aanvaarbaar om in die nuwe Suid-Afrika trots Afrikaans te wees?
- Is daar ruimte vir 'n voldoende Afrikaanse gemeenskapslewe in die nuwe Suid-Afrika?

- Is Afrikaners eersteklas landsburgers wie se eerlike insette in 'n demokratiese stelsel na waarde geag word, of is hulle koloniste en dus vreemdelinge en besoekers in Afrika?
- Wat is die rol van die grootste Afrikaanse kerk: die NG Kerk in die nuwe omstandighede?
- Wanneer en hoe gaan die Afrikaanse gemeenskap en die NG Kerk hulle identiteitskrisis te bowe kom?

“Verandering”, “verlies” en “treur” is reeds in hoofstuk 1 (p 8) as die drie kern samelewingskwesies vir hierdie studie geïdentifiseer en aspekte van verandering in Suid-Afrika (p 17–25), Afrika en die res van die wêreld (p 152–156) is reeds uitgespel. Die verband tussen “verandering”, “verlies” en “treur” is reeds beredeneer (p 25–26). Die werkshipotese (p 13) stel dat gemeentebou meer geredelik sal slaag in gemeentes van die NG Kerk wanneer die kollektiewe treurreaksies oorverliese ná 1990 grootliks afgehandel is. Die res van hierdie hoofstuk word daaraan gewy om insig te verdiep in die komplekse prosesse van treur en rou. Die volgende vrae kom aan die bod: Wat is die dinamiek van treur? Wat is kollektiewe treurreaksies? Wat kan die NG Kerk doen om die Afrikaanse gemeenskap te help om sinvol te treur? Wat is leiers en eredienste se rol in die rouproses? Wat is die verwagte uitkomst van 'n sinvolle, kollektiewe rouproses in die geleedere van die NG Kerk?

Ek gee vervolgens aandag aan die wetenskaplike teorieë wat verband hou met verlies, treur en rou. Die literatuurstudie wat nou volg, sluit die hermeneutiese siklus voorlopig af. Kennis van die heersende wetenskaplike teorieë is belangrik met die oog op die empiriese studie van hoofstuk 5. Die onderhoudvoerder kan in 'n onderhoudsituasie wat verlies en treur ondersoek, meer toepaslike vrae vra wanneer hy die teorie in verband met verlies, treur en rou bestudeer het. Hy bou ook 'n raamwerk op waarbinne die respondente se antwoorde vertolk kan word.

4.2 GEMEENTEBOU EN ROU?

Voordat teorieë oor treur en rou ondersoek word, moet die prinsipiële vraag uitgeklaar word of die vak praktiese teologie, of dan meer spesifiek sy onderafdeling gemeentebou, enigsins iets te sê het in die veld van treur en rou. 'n Oorsigtelike blik na die literatuur in hierdie veld maak dit duidelik

dat uiteenlopende vakke geïnteresseerd is in die onderwerp van dood, verlies, treur en rou en werke daarvoor publiseer, byvoorbeeld Sosiologie, Familieterapie en Psigiatrie, Sielkunde en Maatskaplike Werk, Geneeskunde, Verpleegkunde en Teologie. Die konsensus blyk te wees dat die verskillende vakwetenskappe van mekaar kennis neem en by mekaar leer. “It is evident that death and grief are too multisplendoured and complex to be trussed up in the conceptual strait-jacket of any one discipline” (Feifel 1998:4, aangehaal deur Payne et al 1999: Inleiding; vgl ook Worden 2003:5). Insigte uit verskillende wetenskaplike vakrigtings sal dus in hierdie hoofstuk ter sprake kom. Dit is deel van die nuwe styl van wetenskapsbeoefening om heen en weer oor die tradisionele grense tussen wetenskaplike vakrigtings te beweeg (Moltmann 2000: xxiii; Browning 2007:viii, 51–102).

4.2.1 TREURPROSES SE IMPAK OP GEMEENTEBOU

Die feit dat Bowlby & Parkes “nuwe identiteit” en “groeïende energievlakke” as die vierde en laaste element, aan die einde van die rouproses plaas (sien p 209), bevestig die navorsingsprobleem dat die onafgehandelde, kollektiewe treurproses in Suid-Afrika energie in beslag neem. Treurende mense het minder energie tydens die treurproses. As dit waar is dat NG Kerk-lidmate hulle te midde van ’n langdurige treurproses bevind, is die realistiese gemeentebouverwagting wat uit hierdie kennis uit die literatuurstudie voortvloei, dat energievlakke in gemeentes redelik laag sal wees, totdat die kollektiewe treurproses bevredigend afgehandel is. Hoër energievlakke, aanvaarding van ’n nuwe identiteit en doel om voor te leef, kom voor in die vierde en laaste stadium van die treurproses, wanneer die treurendes herstel en suksesvol aanpas by die nuwe situasie ná die verlies. Die navorsingsvermoede is dat hierdie gebrek aan genoegsame geestesenergie tydens die treurproses, tans negatief inwerk op gemeentebouopogings in die NG Kerk. Die kerk sal wys wees om rigting te gee aan die treurproses. Die werkshipotese is dat gemeentebou meer geredelik sal slaag, wanneer die treurproses in gemeentes bevredigend afgehandel is; wanneer lidmate meer duidelikheid het oor hulle identiteit en doel om voor te lewe, wanneer energievlakke groei en nuwe betrokkenheid by die lewe ook groei.

Die inhoud van die huidige openbare debat (p 200–203), waarin die onsekerheid oor Afrikaners se identiteit, rol en bydrae in die nuwe Suid-Afrika duidelik word, korreleer met die insig dat die Afrikaanse gemeenskap nog besig is met ’n kollektiewe treurproses. Afrikaners het beslis nog nie

die vierde fase van die outeurs Bowlby en Parkes se “fases- en stadiateorie” oor treur afgehandel nie. Daar is nog baie onsekerheid onder blankes in die algemeen en Afrikaanssprekendes in die besonder oor hulle rol en identiteit in die nuwe Suid-Afrika. Daar is ook nie duidelikheid oor ’n doel om voor te lewe in die konteks van Suid-Afrika nie. Die hoë emigrasiesyfers bevestig dit.

4.3 KLASSIEKE TEORIEË OOR TREUR EN ROU

Die studie van treur en rou is vandag ’n gevestigde subdissipline in die mediese en geesteswetenskappe (Payne et al 1999:1). Dit is egter nog ’n jong wetenskaplike rigting, wat sy grondslae het in die werk van Sigmund Freud, vroeg in die twintigste eeu.

4.3.1 FREUD: TREURENDES BEWEEG DEUR TIPIESE FASES OF STADIA

Freud het vier eienskappe van normale treur gedokumenteer (aangehaal deur Payne et al 1999:59):

1. Die treurende ervaar ’n diepgaande en pynlike terneergedruktheid.
2. Die tydelike verlies van die vermoë om nuwe liefdesverbintenisse aan te gaan.
3. Die treurende onttrek van aktiwiteite wat nie met die verlore geliefde te doen het nie.
4. Die treurende is minder geïnteresseerd in die buitewêreld.

Die feit dat Freud die eerste teorie daargestel het en dat daar nie wetenskaplike data van meer as 100 jaar oud is nie, beteken egter nie dat die *saak* van treur en rou nie in vorige eeue bestaan het nie. Inteendeel. Vir sover terug in die mensdom se geskiedenis as wat daar rekords is, was die dood van ’n geliefde ’n gebeurtenis wat ernstige reaksie ontlok het. Selfs die heel primitiefste mense het die dood al op besondere maniere hanteer. Dit blyk onder andere uit argeologiese vondse. Opgrawings dui daarop dat mense van 50 000 en meer jare gelede reeds hulle dooies begrawe het. Allerlei grafgoedere, wat saam met die liggame begrawe is, dui op gepaardgaande rituele (Payne et al 1999:10–20). Dit is klaarblyklik universeel vir die mens om te treur na die dood van ’n geliefde en om op ’n sekere manier te werk te gaan om die verlies te hanteer.

Hierdie verskynsel, dat die mens verlies beleef by die dood van ’n geliefde, is universeel, kompleks en multidimensioneel. Hoe fyner ’n mens waarneem, hoe opmerkliker word die gemeen-

skaplike elemente wat alle mense blykbaar met mekaar gemeen het. Terselfdertyd raak die individuele en kultuurverskille ook ryker geskakeerd. Die verlies van 'n geliefde raak mense se emosies, denkprosesse, gedrag, gesondheid en verhoudings. In die moderne tyd, na die opkoms van die geesteswetenskappe, het hierdie interessante universele verskynsel die onderwerp van lewendige ondersoek en wetenskaplike aktiwiteit geword.

4.3.2 LINDEMANN: NORMALE TREUR HET VYF ELEMENTE

Lindemann was die eerste navorser wat 'n dekade of twee na Freud by treurendes 'n herkenbare en voorspelbare patroon opgemerk en wetenskaplik beskryf het (Payne et al 1999: 70). Sy artikel van 1944 "*Symptomatology and management of acute grief*" is vir jare as die standaardwerk beskou. Hy het, op grond van psigiatriese onderhoude, normale treur beskou as 'n sindroom wat saamgestel is uit vyf basiese elemente, naamlik:

1. somatiese versteurings
2. preokkupasie met die beeld van die oorledene
3. skuldgevoelens
4. vyandigheid/aggressie
5. onsamehangende gedrag (aangehaal deur Payne et al 1999:60–61).

Hy het ook twee patrone van abnormale verdriet beskryf: **eerstens** uitgestelde treur, waar die reaksies jare na die tyd eers na vore kom en **tweedens** skeefgetrekte treurreaksies soos totale afsondering, psigosomatiese siektes, ontwikkeling van die oorledene se siektesimptome, maniese ooraktiwiteit, ensovoorts.

Ná Lindemann was daar baie skrywers wat die treurproses en die fases waardeur dit tipies beweeg, in meer besonderhede beskryf het. In die literatuur het die beskrywing van sekere fases en stadia in die verwerking van verlies na die afsterwe van 'n geliefde, klassiek geword. Die fases sluit in reaksies soos skok, ontkenning en ongeloof, gevoelens van onwerklikheid, woede, wanhoop, angstigheid en spanning. Intense emosionele pyn, hartseer, eensaamheid, verlange en selfkastyding kom algemeen voor. Vreemd genoeg word dit afgewissel met stadiums van apatie en onverskilligheid. Dit lyk asof mense dit wat hulle verloor het, wil terugwen, daarom is daar tipies 'n rustelose soeke na die persoon wat oorlede is, of helder drome oor die persoon. Treurendes hoor en sien die

oorledene, voel sy/haar teenwoordigheid aan, ensovoorts. Konsentrasieprobleme, skuldgevoelens, gevoelens van hulpeloosheid en algemene pessimisme kom voor. Om hard te huil en te skreeu, is algemeen, so ook diep sugte en gepynigde gesigsuitdrukkings. Die gebeure aanleidend tot die dood word herhaaldelik uitgepluis en die “as”-versugting vol selfverwyte, word dikwels gehoor. Fisiese simptome sluit hartkloppings, spierspasmas, hoofpyn, duisligheid, stywe nek, lae rugpyn, naarheid, diaree, ’n swaar gevoel op die bors en slaap- en eetversteurings in. Sosiale verskuiwings kom voor: verhoudings verdiep of die betrokkenes spat uitmekaar. Spesiale geleenthede soos Kersfees en herdenkings van spesiale dae kan jare na die dood nog diep emosionele reaksies aan die gang sit. Bogenoemde veelheid van faktore is oor jare effens verskillend georganiseer deur verskillende navorsers.

4.3.3 BOWLBY, PARKES: FASES- EN STADIATEORIE

Die psigiater J Bowlby en CM Parkes is van die mees invloedryke outeurs wat voortgebou het op Lindemann se teorie. Soos die meeste navorsers in die na-oorlogse jare stem hulle saam dat die fases glad nie rigied, as netjiese aparte punte beskou moet word wat chronologies die een na die ander voorkom nie. Dit vloei in mekaar en oorvleuel mekaar. “Grief is a process and not a state. Grief is not a set of symptoms which start after a loss and then gradually fade away. It involves a succession of clinical pictures which blend into and replace one another” (Parkes 1986:27). Bowlby (1980), Parkes (1986, 2006) en verskillende ander outeurs het meegewerk aan die ontwikkeling van ’n “fases- en stadiateorie” wat die volgende elemente insluit:

1. Doodsheid (*numbness*). Hierdie gevoelens gaan tipies saam met die aanvanklike skok en ongelooft.
2. Verlangte, hunkering (*yearning*). Die gevoelens van doodsheid word vervang met periodes van intense emosionele pyn.
3. Wanhoop (*despair*). Namate die werklikheid en onomkeerbaarheid van die verlies insink, raak die skerp, pynlike verlangte minder en die vertwyfeling en sosiale onttrekking meer algemeen.
4. Herstel. Aanpassing by die nuwe werklikheid sonder die geliefde oorledene. Aanvaar ’n nuwe identiteit en doel om voor te leef. Energievlakke en nuwe betrokkenheid by die lewende groei.

4.3.4 WORDEN: TREURTAKE

Worden (2003) het Lindemann en ander outeurs se teorie oor stadia van treur verfyn. Hy sien treur ook nie as 'n statiese toestand nie, maar as 'n proses in beweging. Sy bydrae was om take te beskryf wat die treurende moet doen om deur hulle verskillende reaksies te werk – in die rigting van heraanpassing. Hy het die konsep begin gebruik dat treur harde werk verg en die term “treurtake” (*tasks of mourning*) gemunt. Worden onderskei die volgende vier take waaraan treurendes moet werk en wat mekaar soms oorvleuel:

1. Aanvaar die realiteit van die verlies.
2. Werk deur die pyn van smart.
3. Pas aan by die omgewing sonder die oorledene.
4. Maak die emosionele bande met die oorledene los en beweeg aan in die lewe (Worden 2003:10–18).

4.3.5 INTERVENSIE IS MOONTLIK

Die implikasie van sy teorie, wat vir ons belangrik is, is dat die treurproses beïnvloed kan word. Intervensie is moontlik. Gemeentes wat die kontekstuele nood raaksien en iets wil doen in verband met onafgehandelde verlies, het dus 'n “handvatsel”. Treur kan as werk aanvaar word. Mense en groepe mense kan oorreed word om hierdie werk te doen. Elke treurende het werk om te doen. Gemeentelede en gemeenteleiers het werk om te doen. “Ministry truly has become grief work” (Hamman 2005:73). Soms vorder daardie werk goed, maar soms haak die proses vas en die treurtake word nie meer verrig nie. Die treurproses kan soms vir lang tydperke doelloos heen en weer beweeg. Die treurende word gefolter, maar beweeg nêrens heen nie. 'n Fasiliteerder kan in so 'n geval help om die werk wat tydelik tot stilstand gekom het, weer aan die gang kry. Mense kan gehelp word om hulle smart deur te werk en weer sinvol by die treurtake betrokke te raak, wanneer hulle treurproses, vir watter rede ook al, tot stilstand gekom het. Hamman (2005:50) beskou rou as normale gemeentewerk, waarvan gemeentes nie moet terugdeins omdat dit moeilike werk is nie. As Hamman reg is daarvoor dat gemeentes in *enige* konteks treurwerk het om te doen, kan dit met groot sekerheid aanvaar word dat die harde werk om te rou, in die huidige konteks, in die NG Kerk prioriteit behoort te geniet.

Een van die aspekte van die navorsingsdoel van hierdie studie (p 12), is om weë te ondersoek vir gemeentes om in hierdie tydsgewrig intensionele rou as 'n bediening van hoop te vestig as normale deel van die gemeentebediening. Die gemeentebouteorie, wat hoop om gemeentes te oorreed om in daardie rigting te verander, moet verryk word met insigte oor treur en rou uit hierdie hoofstuk. Daardie verryking is een van die oogmerke van die strategiese siklus in hoofstuk 6.

4.3.6 KüBLER-ROSS: VYF STADIA BY STERWENDES

In 'n verwante veld was die psigiater Elizabeth Kübler-Ross die baanbreker wat, nadat sy en haar span honderde gesprekke in hospitale met terminale pasiënte gevoer het, 'n tipiese, herhalende patroon opgemerk het in die wyse waarop sterwendes reageer. Hierdie navorsing is belangrik, omdat dit die *sterwende* se reaksies beskryf en nie die treurende naasbestandes s'n nie. Dit beskryf 'n verlies van 'n ander orde: die verlies van 'n eie lewe. Sy onderskei in haar teorie vyf stadia wat soms in volgorde, maar meestal in 'n heen-en-weer-proses voorkom:

1. Ontkenning en isolasie
2. Woede
3. Onderhandeling
4. Depressie
5. Aanvaarding (Kübler-Ross 1969)

Die terminale pasiënt is beskou as die leermeester oor die laaste lewensfase met al die gepaardgaande ans, frustrasies, vrees en hoop. Sterwendes het die behoefte om nie alleen te wees nie; om iemand te hê met wie hulle kan praat oor die lewe en die dood, oor afhandeling van 'n lewe, oor verliese en vrese, oor die onbekende reis wat op hande is. Ten spyte van wye individuele en kulturele verskille, is die algemeen menslike aspekte van geboorte en dood so universeel, dat die buite-lyne van hierdie bogenoemde konseptuele raamwerk waarskynlik in alle wêrelddele van toepassing is (Kübler-Ross 1969: CM Parkes in die voorwoord).

Om te sterwe, gaan gepaard met baie verliese: verliese vir beide die sterwende en die geliefdes wat agtergelaat word. Die sterwende verloor 'n liggaam, materiële goedere, verhoudings, ideale, ensovoorts. Die geliefdes wat agtergelaat word, verloor 'n lewensmaat of 'n ander belangrike persoon, soms 'n huis, 'n familie, geborgenheid of 'n toekoms.

Die ooreenkomste tussen die reaksies van sterwendes self (Kübler-Ross 1969) en naasbestaendes van iemand wat afsterf (J Bowlby 1980; R Bowlby 2004; Parkes 1986, 2006; Payne et al 1999) is opvallend. Die gemene deler wat 'n verklaring bied vir die ooreenkomste, is die ervaring van VERLIES.

4.3.7 STERWE EN VERLIES

Die verskillende beskrywings hierbo van die treurproses, handel oor die proses wat volg op die dood; hetsy die pasiënt se eie dood, of die dood van 'n geliefde. Die tipiese reaksies van 'n sterwende, is reaksies op *verlies* “Whatever we believe is to come after death, the loss of so many of the things that we prize must be painful ...” (Kübler-Ross 1969: CM Parkes in die voorwoord). Dieselfde outeur skryf 37 jaar later: “My interest in bereavement as a topic of psychological research stemmed from a realisation that losses of one sort or another are very common. Bereavement by death is only one of the host of life change events which we all face from time to time (Parkes 2006:5).

Die vraag waarin hierdie studie geïnteresseerd is, is tot hoeverre die teorieë aangaande die tipiese reaksies van individue wat treur oor die dood van 'n geliefde en die reaksies van sterwende individue, op ander situasies toegepas kan word: Eerstens wil ek weet hoe die teorie wat gevorm is rakende verlies van die lewe (sterwe) op ander tipes verliese van toepassing is. Met ander woorde, is daardie teorieë bruikbaar as die verliese wat die Afrikaanse gemeenskap ly met die afskeid van die ou Suid-Afrika, beskou word? Tweedens wil ek weet of teorieë oor individuele treurreaksies (dalk die treurreaksies van 'n familie of hegte vriendekring), van toepassing is op kollektiewe treurreaksies van 'n hele gemeenskap.

4.3.8 VERBREIDING NA ANDER VERLIESE

Daar is redelike sekerheid dat die reaksies van treurende en sterwende mense, soos beskryf deur Bowlby, Parkes, Worden, Kübler-Ross en andere, tipies menslike reaksies op *verlies* is. Ander outeurs bevestig dit: “With *Grief, transition and Loss*, Oates helps readers recognize that what they learn from offering pastoral care to the bereaved relates to many other losses in people’s lives” (Stone in Oates 1997:9). Die sterwensoomblik is in sekere sin die oomblik van die mees omvattende verlies en daarom kan die klassieke teorieë oor die treurproses van sterwendes en die geliefdes

van sterwendes, gebruik word as 'n konseptuele raamwerk vir die ervaring en verwerking van *ander verliese* (Worden 2003:4). Dit is dus bruikbaar as begrippe-raamwerk, wanneer daar besin word oor die ervarings van verlies wat met verandering in Suid-Afrika gepaard gaan.

Universeel ervaar mense verlies, wanneer hulle iets moet prysgee waaraan hulle verknog is. “The pain of grief is just as much a part of life as the joy of love is; it is, perhaps, the price we pay for love, the cost of commitment” (Parkes 1986:26). Daar is 'n verband tussen ervarings van verlies en liefde. Die psigiater CM Parkes het baie van die navorsers wat oor die afgelope 50 jaar boeke en artikels gepubliseer het oor die sielkunde van liefdesverbintenisse en die konsekwensies wat voorkom wanneer daardie verbintenisse deur die dood onderbreek word, persoonlik geken en met hulle saamgewerk. Aan die einde van so 'n gefokusde loopbaan skryf hy die volgende: “For most people love is the most profound source of pleasure ... while the loss of those whom we love is the most profound source of pain. Hence, love and loss are two sides of the same coin” (Parkes 2006:1). 'n Mens se enigste manier om jou te vrywaar van die pynlike ervarings van verlies, is om nooit lief te hê nie. Saam met die vreugde van liefde gaan onlosmaaklik die moontlikheid van pynlike verlies. Die een is nie beskikbaar sonder die ander nie. Dit geld liefde vir mense, maar dit is ook waar van liefde vir 'n stuk grond, 'n huis, 'n dier, 'n werk, ideale, jou vaderland, die bekende, ensovoorts. Dieselfde ervarings en reaksies van verlies kom voor wanneer die objek van liefde van jou weggeneem word, ongeag wat die objek van liefde was.

4.3.9 VERLIES IS 'N NORMALE DEEL VAN DIE LEWE: TREUR KOM ORAL VOOR

Die gebrokenheid en kortstondigheid van die lewe (Ps 90:5-10) veroorsaak dat verlies 'n normale deel van die lewe is. Deel van die pakket van die gebrokenheid van die lewe, is pyn en verlies. Seerkry en die dood is deel van die lewe. Wanneer enige mens verknog raak aan 'n ander mens, is die skadukant van die saak die moontlikheid van pynlike verlies. Dieselfde geld 'n mens se lojaliteit/lotsverbondenheid/gehegtheid aan 'n land, 'n sportspan, 'n besigheidsvriend, 'n vakansiebestemming of 'n troeteldier. Niks in hierdie lewe is permanent nie en daar is nie absolute waarborge nie. Die beste sportspan verloor en die fanatiese ondersteuners word in rou gedompel, die mees lojale troeteldier gaan dood, die belowendste liefdesverhoudings beland op die rotse, die standvastigste besighede word bankrot verklaar, die mooiste kusdorpies word deur 'n tsoenami verwoes. In elke geval is daar sprake van verlies en treur. Die lewe is onvolmaak. Verlies van dít

wat vir mense dierbaar was, is deel van die lewe. Hierdie studie werk met die aanname dat daar normale patrone in die verloop van die mens se lewensiklus is. Verlies is 'n normale deel daarvan. Die teorieë ten grondslag van ontwikkelingsielkunde, ondersoek na die hele lewensloop van die mens, psigososiale oorgange wat met ouderdom en ontwikkeling te make het, is ter sake (Payne et al 1999:54–69). Die insig dat daar 'n tyd is vir elke ding, is deel van die klassieke wysheid: *“Elke ding het sy vaste tyd, elke ding in hierdie wêreld het sy tyd: daar is 'n tyd om gebore te word, 'n tyd om te sterwe, ... 'n tyd om te huil, 'n tyd om te lag, 'n tyd om te treur, 'n tyd om van blydschap te dans”* (Prediker 3:1–4). Ook vir die ervaring van verlies is daar 'n tyd. Geboorte en dood, verandering en oorgange, liefde en verlies is normaal. Dit is deel van die lewe (vgl Hamman 2005:73–74).

Die reaksies op verlies (treur en rou) is ook normale prosesse. Soms is verlies meer op die voorgrond, ander kere meer op die agtergrond, maar nooit afwesig nie. Die drie outeurs van *“Loss and Bereavement”* een van die boeke in 'n hele reeks oor gesondheidsielkunde, stel dieselfde vertrekpunt uit, naamlik dat ervarings van verlies nie die uitsondering is nie en dat dit nie patologies is om te treur oor verlies nie: *“The authors have made the assumption that loss and change are normal processes which occur within a social and cultural context”* (reeksredakteurs Sheila Payne en Sandra Horn in Payne et al 1999: reeksvoorwoord).

Normale en goeie ontwikkeling gaan óók met verlies gepaard: dis baie normaal vir 'n kind om skool toe te gaan en die meeste kinders sien baie uit daarna, maar in die proses verloor hulle die voorreg om later te mag slaap in die oggend. 'n Gemeente wat getallegewys groei, is bly oor die groei, maar verloor die intimiteit tipies aan 'n klein gemeentetjie (Hamman 2005:52–54). Beide slegte en goeie veranderings veroorsaak verlies. Telkens moet die betrokkenes die verlies verwerk om sinvol te kan aangaan met die lewe. *“... change or transitions are regarded as a normal part of human experience; unless we die very young, we can all expect to encounter loss and bereavement”* (Payne et al 1999:54). Die teoretiese vertrekpunt is dus dat verlies, treur en rou in enige mens se lewe deurlopende prosesse is, wat eers afgesluit word wanneer 'n mens op jou sterfbed van jou eie lewe op aarde afskeid neem. Die gewenste resultaat van 'n rouproses is nie om 'n plaasvervanger te kry vir dít wat jy verloor het nie, maar vir die treurende om te groei en 'n nuwe identiteit te ontwikkel (Hamman 2005:47). In ons kerk se konteks is kollektiewe verlies, treur en

rou deurlopende prosesse en die uitdaging is niks minder nie as die vestiging van 'n nuwe kollektiewe identiteit.

4.3.10 GEANTISIPEERDE VERLIES

Omdat mense intelligente wesens is, kan hulle sekere verliese voorsien voordat dit plaasvind. By 'n siekbed kan die familie soms weke en selfs maande voor die tyd die dood wat voor die deur staan, herken en hulleself voorberei op die onvermydelike, toekomstige verlies. "... to some degree we can grieve for the loss before it happens and much has been written about the value of anticipatory grief as a preparation for the losses to come" (Parkes 2006:1). Daar is 'n belangrike verskil tussen treur *voor* en treur *na* die insident van verlies: die intensiteit van treur *na* 'n verlies neem met verloop van tyd af; dit versag soos die treurende vrede maak met die verlies en leer om sonder die persoon of saak te lewe. Daarteenoor neem die intensiteit van treur wat die verlies antisipeer, toe. Die gehegtheid aan die persoon of saak, waarvan daar in die toekoms afskeid geneem sal moet word, intensiveer wanneer die besef deurdring dat die verlies onvermydelik is. Parkes (2006:2) noem die voorbeeld van 'n moeder wat haarself opoffer en haar gesonde kinders verwaarloos in die proses om 'n siek kind te koester en vir oulaas te bemin, voordat die siek kind sterf.

Hierdie verskynsel, dat die mens se liefde vir dít wat op risiko is om in die nabye toekoms verloor te word intensiveer, kan terugskouend herken word in die Afrikaanse gemeenskap se reaksies in aanloop tot die algemene verkiesing van 1994.

Die algemene publiek moes (op die laatste) in Februarie 1990, met die ontbanning van die ANC en die vrylating van mnr Mandela, besef het dat die politieke toekoms van die land onherroepelik in 'n ander rigting gestuur is as wat die heersende rigting sedert 1948 was (Burger 1995:13). Politici en fyn waarnemers het egter lank voor 1990 reeds geweet dat daar 'n ommekeer in filosofie en dominante denkrigting in die Nasionale Party was, en dat 'n nuwe beleid moes volg. Op 24 Oktober 1974 het mnr Pik Botha, die minister van Buitelandse Sake, die destydse Verenigde Volke Organisasie se Veiligheidsraad meegedeel dat sy regering "die wegbeweeg van diskriminasie" as beleid gestel het (Van Jaarsveld 1979:19). *Rapport* het op 24 April 1977 berig dat, wat diskriminasie betref, "'n nuwe dag stil-stil gekom het". 'n Historikus wat Suid-Afrika verstaan in die kon-

teks van Afrika, skryf in 1979 (vyftien jaar vóór die regeringsverandering): “Suid-Afrika is die laaste land in die wêreld wat nog nie tot ’n vergelyk met Afrika en sy nie-blanke inwoners gekom het nie. Sy regerings sedert 1948 tot 1974 (*datum van die onafhanklikwording van die voormalige Portugese kolonies Mosambiek en Angola – WB*) het nie betyds besef dat die tydperk van die kolonialisme finaal verby is nie, en dat die blanke minderheid nie meer alleen ’n oplossing op die nie-blanke meerderheid kan afdwing nie. Die erfenis van die koloniale verlede soos baasskap, paternalisme en voogdskap is vir goed dood” (Van Jaarsveld 1979:4).

Terugskouend is daar redelike sekerheid dat die afskeid van die ou bedeling, in Afrikaanse geleedere, reeds in die tagtiger- of selfs die sewentigerjare begin het, omdat die veranderings geantisepeer kon word. Dit beteken die onafgehandelde treurposes is al ruim 30 jaar aan die gang. Voorbeelde van die intensivering van verknogtheid aan dít wat in gevaar was, is die vurigheid waarmee regse politiek in die tagtiger- en negentigerjare bedryf is, die verskeidenheid regse politieke groeperings wat aktief was (Konservatiewe Party, Afrikaner Weerstandsbeweging, Kappiekommando, Aksie Eie Toekoms, Herstigte Nasionale Party, Oranjewerkers, ensovoorts), die herlewing van die gewildheid van ou Boeresimbole soos die Vierkleur, die stigting van die Afrikaanse Protestantse Kerk en die fenomenale groei in gewildheid van moderne Afrikaanse musiek en Afrikaanse kunstefeeste soos die Klein-Karoo Nasionale Kunstefees in Oudshoorn en Aardklop in Potchefstroom. Die Klein-Karoo Nasionale Kunstefees is in 1994, die jaar van die regeringsverandering, vir die eerste keer aangebied (Giliomee & Mbenga 2009), maar die identifisering van die behoefte aan ’n Afrikaanse kunstefees en die beplanning van die eerste fees het in die ou Suid-Afrika geskied.

4.3.11 NEGATIEWE FISIESE EN SIELKUNDIGE GEVOLGE VAN VERLIES

Daar is bewyse dat verwydering van, of verlies van mense of dinge wat na aan die hart is, ’n beduidende uitwerking op treurende mense se gesondheid het. Dit verhoog selfs die risiko om te sterf. Die mees algemene gevaar wat verlies inhou, is egter nie fisies nie, maar emosioneel en sielkundig van aard. “These psychological dangers include frank mental illness as well as lesser psychological difficulties” (Parkes 2006:3). Dit sal insiggewend wees om te weet wat die impak van kollektiewe verliese in Suid-Afrika sedert 1990 op die fisiese en geestesgesondheid van die Afrikaanse samelewing is. Die vermoede van hierdie studie is dat die gemeenskap se gesondheid

sal baat wanneer daar intervensie is wat mense help om te vorder met hulle treurtake; wanneer die NG Kerk die Afrikaanse gemeenskap help om sinvol te rou en vrede te vind in 'n nuwe identiteit.

Wat die huidige situasie rakende fisiese en geestesgesondheid ook al is, doelbewuste en gedrewe vordering met die verwerking van verliese is in meer as een opsig gesonde praktyk. As kerk wat in voeling is met die kontekstuele nood van haar lidmate, behoort die NG Kerk aandag te gee aan die hantering van onafgehandelde verliese en treurtake.

4.3.12 DIE VERLORE GELIEFDE IS ONVERVANGBAAR

Liefde is *monotropies*. Liefde is 'n band tussen 'n betrokke subjek en een spesifieke, ander persoon. Geen ander mens kan eenduidig 'n plaasvervanger wees vir 'n ander mens nie. “There can be no substitute for the parent, child or loved partner who has been lost ... A berieved parent may have another child or a divorced person may marry again, but people are not interchangeable and each new relationship will be unique in its own right” Parkes (2006:3). Die waarde van elke mens of objek wat jy liefhet, is uniek. Hulle is nie oor en weer uitruilbaar of vervangbaar nie.

Dit sinvol wees om bogenoemde beginsel toe te pas op verlies-ervarings van alle Afrikaners, ongeag politieke oriëntasie. Ek onderskei vier groepe in die Afrikaanse gemeenskap, op grond van my betrokkenheid as deelnemer-navorsers:

Eerstens die stoere en opregte ondersteuners van apartheid/afsonderlike ontwikkeling: diegene wat nou nog oortuig is dat as regeringsbeleid destyds net reg toegepas is, sou dit die regverdigste en beste oplossing vir Suid-Afrika en sy volkereverskeidenheid wees. Ek verwys later na 'n publikasie van oudpolitikus en huidige lidmaat van die NG Kerk-gemeente Hartbeesspruit-Queenswood, Sybrand van Niekerk, as 'n goeie voorbeeld van hierdie groep Afrikaners. Hulle is patriotiese mense wat tipies “nee” gestem het in 1983 se referendum. Hulle het nooit die nuwe bedeling verkies nie, maar moes noodgedwonge saam met die meerderheid beweeg – die nuwe Suid-Afrika in. Hulle verliese kan dalk die maklikste geïdentifiseer en verwoord word. Dit staan bo alle twyfel dat hierdie groep mense ernstige verliese beleef. Dit wat hulle hartstogtelik liefgehad het, is vir goed “weg” en word boonop is sekere kringe gedemoniseer. Die ou bedeling in Suid-Afrika sal nooit herstel kan word nie en die verlies daarvan is permanent.

Tweedens is daar ook ’n groep NG Kerk-lidmate wat in die sewentiger- en tagtigerjare oortuig was daar moet verandering kom en wat in 1994 entoesiasties gevoel het oor die nuwe Suid-Afrika. Hulle het uitgesien na die vrylating van mnr Mandela. Hulle het die beëindiging van apartheid en die verkiesing van 1994 tipies as hoogtepunte beleef. Die beginsel van monotropie beteken egter hulle entoesiasme oor die nuwe Suid-Afrika kanselleer nie uit dat hulle óók treur oor verliese gepaardgaande met die afskeid van die ou Suid-Afrika nie. Die verrassende vir sulke mense, is dat selfs hulle verliese het om te verwerk. Hierdie groep mense kan veral sukkel met die afhandeling van ’n rouproses, omdat hulle nie verwag het om te rou nie. Die ambivalensie daarvan om aan die een kant verheug te wees om ontslae te wees van die ou Suid-Afrika met sy bagasie en aan die ander kant verlies te ervaar by die afskeid, kompliseer sake. Dit is ook waar dat ’n persentasie van hierdie groep mense ontnugter geraak het met hoe die nuwe Suid-Afrika ontwikkel het, veral na die Mandela-era verby is. Bekende openbare voorbeelde is die joernaliste Tim du Plessis, Max du Preez, Chris Louw en die skrywer Breyten Breytenbach (Du Plessis 2009). Daar is by hulle ook die verlies van die idealistiese droom van 1994–1995 dat Suid-Afrika die model van versoening en harmonie geword het vir ander lande met konflik.

Derdens is daar diegene wat geëmigreer het, meestal na Engelssprekende lande soos die Britse Eilande, Australië, Kanada en Nieu-Seeland. Volgens beskikbare syfers het bykans een miljoen Suid-Afrikaners (meestal blankes) die land permanent verlaat sedert 1990 (Eloff 2008). Daardie mense, van wie ’n beduidende persentasie NG Kerk-lidmate is, se nuwe liefde vir hulle aangename land, vee nie die spore van treur oor hulle geboorteland uit nie. Australië of Engeland mag goeie lande in eie reg wees om in te woon, maar kan volgens die beginsel van monotropie nie ’n plaasvervanger wees vir die vaderland wat hulle verloor het nie. “Immigrants live a life of loss, irrespective of what is gained by moving to one’s adopted country” (Hamman 2005:15). Dit val op hoe aktief Afrikaners in die buiteland deelneem aan debatte oor allerlei sake van belang in Suid-Afrika op forums soos die dagblad *Beeld* se elektroniese briewekolom. Hulle is emosioneel betrokke genoeg dat hulle die Afrikaanse nuus volg en hulle menings gee. My broer in Nieu-Seeland lees gereeld verskeie Afrikaanse tydskrifte en koerante wat elektronies beskikbaar is en stuur selfs van tyd tot tyd interessante artikels oor Suid-Afrika aan vir die familie in Suid-Afrika! ’n Punt van verskil is dat emigrante die veranderings in Suid-Afrika van êrens buite die landsgrense beskou, met ’n mate van ’n toeskouersperspektief. Myns insiens kan die NG Kerk ook ’n bydrae lewer om

sulke mense met hulle treurproses te help – ongeag of hulle nog lidmate van die kerk is of nie.

Vierdens is daar NG Kerk-lidmate wat “na binne” geëmigreer het, in die sin dat hulle nog in Suid-Afrika woon, maar hulle emosioneel en andersins onttrek het aan die nuwe Suid-Afrika. Hulle voel nie die nuwe nasionale simbole is hulle s’n nie, hulle assosieer nie met die sogenaamde “reënboognasie” nie, politici se pogings tot nasiebou laat hulle koud en hulle is sinies oor die land se vooruitsigte. Hulle leef bloot in die kleiner ruimtes van familie, vriende en werkkring. Sommige NG Kerk-lidmate leef ’n lewe van verset en is nie van plan om goeie burgers van die nuwe Suid-Afrika te word nie.

Verlies, treur en rou is ter sake vir al vier die groepe wat hierbo aangedui is. Of die afskeid hoofsaaklik bitter of hoofsaaklik soet was, is irrelevant ten opsigte van die vraag of daar getreur word. Die verbondenheid aan ’n land en alles wat die land voor staan, is ook monotropies. Die spesifieke verliese moet geïdentifiseer, verwoord, betreur en verwerk word en met die onvervangbaarheid van dít wat verby is, moet saamgeleef word. Die realiteit is dat ’n era met al sy soet en bitter vir goed verby is en dat die afskeide toepaslik beween en betreur moet word, sodat Afrikaanse mense ’n nuwe identiteit en plek en rol kan vind wat toepaslik is in nuwe omstandighede. Om die vraag te antwoord *hoe* dit gedoen moet word, is die kerk se beste teologiese kreatiwiteit nodig.

Daar is nou genoegsaam aangetoon dat die teorieë oor verlies en treur, wat ontwerp is in situasies waar die dood ter sprake is, bruikbaar is om Afrikaners se afskeid van die ou bedeling in Suid-Afrika en die gepaardgaande verlies te begryp. Die volgende vraag is of daar iets is soos *kollektiewe treurreaksies* en of mens kan praat van ’n *gemeenskap* wat treur.

4.3.13 KOLLEKTIEWE ONDERBEWUSTE

Maak dit hoegenaamd sin om van *kollektiewe verliese* te praat? Is daar ’n volkpsige? Kan verlies en rou kollektief beskou en kollektief hanteer word, of is dit streng individuele belewenisse en take? In hierdie afdeling word die stelling beredeneer dat daar wel iets soos ’n kollektiewe onderbewuste bestaan. In die lig daarvan sal ek aantoon dat dit in die konteks van hierdie studie geregtig is om ’n *kollektiewe treurproses* in die Afrikanergemeenskap as deel van die navorsingsprobleem te stel.

Terapeute wat met groepe werk, het sedert die middel van die vorige eeu bewus geraak daarvan dat, behalwe dat elke groeplid beïnvloed word deur 'n individuele onderbewuste, soos wat Freud dit beskryf het, daar 'n ander (en heel verskillende) faktor is wat ook 'n rol speel en waarvan die individu ewe onbewus is. “One might speak of a social or interpersonal unconscious” (Foulks, aangehaal deur Brown 2001:29). Die sosiale of interpersoonlike onderbewuste veroorsaak dat sekere maniere van dink en doen in gemeenskappe outomaties kom, byvoorbeeld hoe daar gegroet en geëet word, watter soort humor die gemeenskap snaaks vind, wat as goeie maniere beskou word, ensovoorts. Gemeenskaplike mites en argetipes is aanduidings van die bestaan van 'n sosiale onderbewuste (Brown 2001:30); so ook groepvooroordele en die verskynsel waar 'n groep mense 'n swartskaaap as sodanig brandmerk en spontaan uitskuif. Onbegryplike menseslagtings is ekstreme voorbeelde van die verwoestende krag wat die kollektiewe onderbewuste kan hê. 'n Gemeenskap projekteer kollektief sy ongewenste eienskappe op die slagoffer en in Rwanda en Bosnië het die betrokke gemeenskappe verder gegaan en daardie slagoffers genadeloos uitgemoor (Brown 2001:30).

Deelgenootskap aan die sosiale onderbewuste word by wyse van spreke saam met moedersmelk ingeneem. Alle individue word enersyds deur die sosiale onderbewuste beïnvloed, maar dra andersyds ook weer by daartoe (Brown 2001:36). In die Westerse denke, met sy oormatige klem op individualiteit, word die krag van die gemeenskap en die gemeenskaplike onderbewuste, maklik onderskat.

'n Gemeenskaplike genepoel en geskiedenis het oor dekades en eeue 'n gemeenskaplike sosiale onderbewuste vir die Afrikaanse gemeenskap gevorm. As outeurs soos Foulks (in Brown 2001) en Brown (2001) reg is, het die prominente gebeure in die vorming van die Afrikanerkultuur neerslag gevind in die sosiale onderbewuste. Ons dink hier byvoorbeeld aan die emigrasie uit Europa en 350 jaar se geskiedenis in Afrika: vestiging van Vryburgers, knip van die naelstring met moederlande in Europa, grensoorloë, die Groot Trek, pionierslewe, Vegkop en Bloedrivier, Boererepublieke, die onafhanklike, landelike leefwyse, liefde vir die veld, die grond en die buitelewe, die Vryheidstryd en twee oorloë teen Brittanje, taalstryd, arblankes, Reddingsdaadbond, die springbokembleem, opkoms van Afrikaner nasionalisme in die dertiger- en veertigerjare, die simboliese ossewatrek, inwyding van die Voortrekkermonument, Republiekwording, die opkoms en val van die Nasionale Party en Apartheid, diensplig en bos-oorlog, ensovoorts.

Die sosiale onderbewuste bied ’n verklaring vir die algemene gevoel van nostalgie en tuiskoms wat stedelike Afrikaners langs ’n vuurtjie beleef en die gewildheid van potjiekos. Die navorsingsvermoede dat die verliese wat ons beskou *kollektief* van aard is, sal in die empiriese ondersoek se onderhoude getoets word. Sommige verliese wat witmense na 1990 ervaar het, lê bo die oppervlak, ander lê in die individuele onderbewuste en nog ander in die sosiale onderbewuste.

4.3.14 ONDERSKEI TREUR VAN ROU

Dit is belangrik om die twee terme “treur” (*grief*) en “rou” (*mourning*) duidelik te definieer en van mekaar af te grens. In hierdie studie verwys die woord “**treur**” na die spontane reaksie van mense wanneer hulle verlies ervaar. “**Grief** is the normal emotional, spiritual, physical and relational reaction to the experience of loss and change” (Hamman 2005:12; vgl ook Payne, Horn & Relf 1999:7). Beide verlies en verandering is normale gebeurtenisse in die mens se lewensgeskiedenis en in enige Christelike geloofsgemeenskap. Mense is kwesbaar. Gemeentes is blootgestel aan baie verandering en ander faktore wat verlies teweegbring: predikante gaan weg, geliefde lidmate sterf, ou gebruike verval in onbruik, ’n ou Bybelvertaling word laat vaar, ensovoorts. Normale treurreaksies is volop – beide in mense se persoonlike lewens en in gemeentes se lewe. Treur is ’n spontane reaksie op verlies en daar is geen keuse in die saak nie – verlies het noodwendig treurreaksies tot gevolg. Daar is ’n sterk band tussen treur en nostalgie. Omdat treur ’n spontane reaksie is, dobber treurende mense soms vir lang periodes van tyd rigtingloos in die emosionele pyn rond. Hulle vorder nie, maar die treurproses verg tog baie energie. In so ’n stadium kan die treurproses as onproduktief of rigtingloos beskryf word.

Die werkwoord “**rou**” word hier gebruik om te verwys na die aktiewe, gedrewe en doelbewuste, proses om te reageer op verlies, met die doel om dit sinvol te verwerk en te groei. “**Mourning**, in contrast, is the intentional process of letting go of relationships, dreams, and visions as your congregation lives into a new identity after the experience of loss and change” (Hamman 2005:13).

Rou impliseer dat die individu of gemeente nie wegstroom daarvan om die droefheid te beleef nie, maar dat daar werk gemaak word van wat Worden (2003:10–18) “treurtake” genoem het. Die rouperiode word doelbewus deurleef en die individu/gemeente maak vrede met die verliese en veranderings wat die spontane proses van **treur** aan die gang gesit het. Rou is harde werk. Dit is werk

wat doelbewus gekies en aangepak moet word. Daar is moed nodig om met die harde werk te begin. Rou gebeur, anders as treur, nie spontaan nie. Rou is 'n keuse. Dit is iets heel anders as nostalgie. “Whereas nostalgia takes one into the past, the work of mourning opens a future” (Hamman 2005: 74). Nostalgie het nie die bedoeling om te groet en te laat gaan en aan te beweeg nie. Rou is die proses om verlies te verwerk en daarom is dit 'n baie hoopvolle en toekomsgerigte werk: om te rou, stel mense wat verlies beleef het, in staat om afskeid te neem en volledig betrokke te raak by die situasie ná die verlies.

Gemeentes wat nie kans sien vir rou nie, bly vashaak, gewoonlik sonder om te verstaan wat die haakplek in hulle gemeentebouopogings is. “The unresolved losses of our lives keep us from walking freely with God and with others. When we mourn, however, we embark upon a journey that leads to spiritual and emotional maturity” (Hamman 2005:20). Wie die swaar werk kies om te rou, kies om nie 'n gevangene van die verlede te bly nie. Wie die moed het om te rou, kan mettertyd 'n nuwe toekoms anderkant die rouproses skep. Die doel van rou is omvattend: om 'n nuwe identiteit te vind en in lyn met daardie nuwe identiteit te begin lewe (Hamman 2005:47).

4.3.15 TREUR TAP ENERGIE; ROU STEL ENERGIE VRY

Nostalgie en rigtinglose treur verg heelwat energie. Die navorsingsprobleem en navorsingsvermoede stel dit so dat daar 'n treurproses in die Afrikaanse gemeenskap aan die gang is wat lidmate en gemeentes se geestesenergie dreineer (sien p 10–12). As “treur” die patroon in 'n gemeente is, is dit te verwagte dat die energievlakke maar laag sal wees. “... grief becomes a literal black hole devouring the spiritual and relational energy within the Gospel community. Grief can bring despair” (Hamman 2005:28). As gemeenteleiers nie insig het in die gemeente se verliese en treurreaksies nie, kan so 'n situasie waar 'n gemeente min aanpak en vir min kans sien, omdat hulle min energie het, baie frustrerend wees. Die skarnier waarop die deur kan oopswaai na hoër energievlakke, is 'n intensionele en sinvolle rouproses. Ek het reeds opgemerk (Bowlby & Parkes se model, p 209) dat verhoogde energievlakke een van die aanduidings is dat die rouproses naby aan sy einde gekom het. 'n Gemeente wat die pad van rou kies, kan dit doen in die verwagting God dit sal gebruik om genesing te bring en deure na 'n nuwe toekoms oop te maak. “With God present in our losses, mourning becomes a creative force that not only heals, restores and revitalizes, but also

anticipates a new future. When grieving does not occur, however, the opposite is true” (Hamman 2005:28).

4.3.16 GEMEENTES KAN KIES OM HOOPVOL TE ROU

’n Christelike gemeente is ’n geloofsgemeenskap wat veel meer is as die som van die individue wat aan die betrokke gemeente behoort (Burger 1991:voorwoord). ’n Gemeente vertoon baie eienskappe wat individue saamsnoer tot ’n *gemeenskap* van gelowiges, soos die gemeenskaplike geloof in die Drie-enige God, ’n gemeenskaplike geloofstradisie, ’n gemeenskaplike verstaan van hulle roeping in die koninkryk van God, ’n eie gemeentelike kultuur met geykte gebruike, ’n herkenbare dinamika, ensovoorts. Die gemeenskapslewe in die meeste gemeentes van die NG Kerk is eg en sterk.

’n Gesonde gemeente is ’n uiters geskikte omgewing waar kollektief en hoopvol gerou kan word. Die feit dat ’n gemeente gereeld bymekaarkom, dat daar hegte verhoudings bestaan, dat daar goeie kommunikasienetwerke is, ’n sterk sin vir gemeenskaplikheid en ’n gevestigde leierskapstruktuur, is alles faktore wat daartoe bydra dat die plaaslike gemeente ’n geskikte gemeenskap is om ’n kollektiewe rouproses te huisves en te dra: ’n “holding environment” (Hamman 2005:39).

Die vraag kan ook gevra word: As die NG Kerk nie die onafgehandelde verliese in die Afrikaanse gemeenskap hanteer nie – wie sal dan?

Die nood wat bestaan as gevolg van individuele en kollektiewe verliese van lidmate, kan op ’n bepaalde wyse, wat deur die Evangelie gekleur word, in die boesem van die gemeente hanteer word. Die gemeente rou soos wat sy ook andersins lewe – *coram deo*. God se mense is nie ongelowig of van God vervreem in hulle rou nie – intendeel! Deur die eeue het geloofsgemeenskappe in die nouste verbintenis met God gerou. Die Bybel en die kerklied is deurtrek van die mooiste voorbeelde van gelowiges wat al hulle skok, pyn, smart, opstandigheid, vertwyfeling, skuldgevoelens, leegheid, verlange en eensaamheid voor God uitstort, byvoorbeeld: “*Roep tot die Here, Sion, laat jou tranes in strome vloei, dag en nag, moet jou nie rus gun nie, moenie dat jou oë verligting kry nie. Staan dwarsdeur die nag op en roep, stort voor die Here jou hart uit soos water, strek jou hande uit, en bid om die lewe van jou kinders, hulle wat van honger beswyk op die hoeke van die strate. Kyk tog, Here ...*” (Klaag 2:18–19). “*Smagtend soos in dorre streke – hoor my na U, Here,*

roep. Gee my van u helder water en 'n skadu teen die gloed. O, ek skroei, Heer, van die pyn oor die skare se venyn ...” (Liedboek 42(b):1).

Die Ou-Testamentiese ballingskapsliteratuur, die boeke Job, Prediker, Klaagliedere, Psalms, Paulus se gevangenskapbriewe en ander Bybelse tekste bied wonderlike stof om kreatief en gelowig te gebruik in 'n aktiewe, gemeentelike rouproses. Gemeentes staan in 'n lang tradisie van gelowiges wat voor God rou. Die neerslag daarvan is in ons brondokumente. As die kerk daardie literatuur vandag lees en uitlê, resoneer dit met mense se seer, die veranderings waaraan hulle onderworpe is, die verliese wat hulle ervaar en die treurproses waarmee hulle (bewustelik of onbewustelik) besig is. Die kerk is uitstekend geplaas om op te tree as fasiliteerder: haar lidmate en leiers het al die stof en al die voorbeelde om te benut in 'n dinamiese, kollektiewe rouproses.

4.3.17 ROU OOR AFSKEID VAN APARTHEID?

Daar is wel een groot struikelblok in die weg van hoopvolle, gemeentelike rou: die NG Kerk se posisie rakende die afskeid van die ou bedeling in Suid-Afrika is problematies. Sy is allerweë daarvoor verwytdat sy 'n onregverdige politieke ideologie teologies regverdig het. Daar is kras uitsprake teen die NG Kerk gemaak deur die Wêreldraad van Kerke, die Suid-Afrikaanse Raad van Kerke, die Wêreldbond van Gereformeerde Kerke, die Gereformeerde Ekumeniese Raad, ander kerke in die familie van NG Kerke en ander kerkgroepe in Suid-Afrika. Die NG Kerk is van dwaling en kettery beskuldig, as gevolg van haar noue bande met die destydse Nasionale Party en die party se beleid van Apartheid en later, Afsonderlike Ontwikkeling.

Die ongemaklikheid van beide lidmate en die kerkverband, is dat dit op 'n manier “verkeerd” is om openlik te treur oor die verlies van 'n onregverdige, ou bedeling vol diskriminasie. Dit is ook moontlik dat daar heelwat openbare reaksie kan wees as die NG Kerk openlik rou oor die afskeid van apartheid. Dit kan heelwat oningeligte wenkbroue laat lig. Die dilemma word mooi verwoord deur 'n teoloog van Suid-Afrikaanse herkoms (wat die ongemak verstaan soos 'n deelnemer), maar wat lankal al in die VSA woon en werk (en daarom die perspektief van 'n toeskouer het): **“But how do you grieve something that you have confessed as a sin?”** (Hamman 2005:15).

Daar was wel altyd stemme uit die geleedere van die NG Kerk wat krities was op Apartheid en die kerk se regverdiging daarvan. Prominente openbare eksponente was byvoorbeeld proff Ben

Marais, David Bosch en dr Beyers Naude. Die ondertekenaars van die “Ope Brief” van 1981 het hulle by die kritiese stemme geskaar. Maar hulle was vir dekades lank in die kerk protesfigure wat teen die hoofstroom standpunte en sentiment van die kerk gestaan het. Dieselfde NG Kerk, wat in die veertiger-, vyftiger- en sestigerjare die ideologiese onderbou vir apartheid uit die Bybel verskaf het (sien Kinghorn 1986:45–143), het later van standpunt verander en amptelik, by wyse van sinodebesluite, afskeid geneem van apartheid by die Algemene Sinode van 1986. Daardie sinodebesluite is opgevolg met uitsprake wat verder gegaan het en met spyt en berou die kerk se aandeel aan ’n onregverdigde stelsel bely het. Dit was dae van intense onenigheid en stryd na binne en buite. ’n Situasië van stryd en gemoedere wat hoog loop, is hoegenaamd nie ’n veilige omgewing om in te rou nie en daarom het daar van ’n rouproses in die tagtiger- en negentigerjare bitter min tereg gekom. Daardie agterstallige werk van rou moet eers ingehaal word, voordat die kerk vry kan wees om voluit betrokke te wees in nuwe ruimtes en in ’n nuwe stel omstandighede.

Dit is uit die geskiedkundige verloop duidelik dat die hantering van lidmate se pastorale nood problematies is: die lidmate se geestelike moeder, die NG Kerk, het apartheid eers vir ’n tyd lank teologies regverdig (daaroor was een groep lidmate kwaad) en dit later met berou as sonde bely (daaroor was ’n ander groep lidmate kwaad). Baie mense was (is?) agterdogtig oor die kerk se standpunte, of hulle het vertroue in die kerk verloor om leiding te gee ten opsigte van kontensieuse sake.

As gevolg van die NG Kerk se geskiedenis met apartheid, het hierdie kerk – meer as enige ander kerk in Suid-Afrika, ná 1990 gesukkel om haar identiteit en rol in nuwe omstandighede te definieer. Die kerk was vir die eerste dekade in die nuwe bedeling opvallend skaam-stil oor openbare aangeleenthede. Telkens wanneer die kerk iets wou sê oor dinge wat in die samelewing skeef loop, is sy van binne en van buite herinner daaraan dat sy apartheid verdedig het en daarom onbevoeg is om kommentaar te lewer oor samelewingsprobleme. So het die NG Kerk se profetiese stem in die laaste jare van die twintigste eeu stil geword. In die proses het sy versigtig en na binne gekeer geraak.

Die geïdentifiseerde haakplek in NG Kerk-gemeentes se gemeentebouopgings, is dat gemeentes dit nie genoegsaam regkry om uit te beweeg na buite nie (sien p 2–7). Sodanige na-binne-gekeerdheid is ongesond, omdat dit nie in goeie balans is met betrokkenheid na buite, by die ongelowige

wêreld nie. Ons teologiese teorie vra daarna dat die hele openbare lewe beskou moet word teen die horison van die komende koninkryk van God. “Christian theology is *theologia publica*. It is public theology for the sake of the kingdom” (Moltmann 2000:15). Die hele saak van openbare standpuntstelling en om teologies in die openbaar te lewe met die krag van oortuiging, het vir die NG Kerk onder druk gekom in die nuwe staatkundige bedeling.

In die proses om partypolitiese gevegte uit die gemeentes te hou, het debat en standpuntinname oor sekere samelewingskwessies taboe geraak in die meeste gemeentes, omdat dit politiekverwant was. Ek onthou in die negentigerjare in Louis Trichardtgemeente, was my eie oorwoë mening dat dit vir die kerk en vir ’n predikant in daardie omstandighede beter was om eerder oor te hel na die piëtistiese kant toe. Die klem was op die meer private aspekte van geloof: die individuele persoonlike verhouding met God, gebed, vertroosting en bemoediging, persoonlike geloof en roeping, geestelike dissiplines en gesindheid. My aanvoeling was: “hou jou uit die politiek uit.” Sake van gemeenskapsaard het daardie jare so maklik in politieke konflik ontaard. Die ou NP-KP-stryde is nogmaals gestry, hoewel dit in die nasionale diskoers nie meer van enige belang was nie.

Blykbaar het baie predikers intuïtief of doelbewus ’n soortgelyke benadering gehad. Pieterse en Theron (1994:141–154) se navorsing toon aan dat al 12 die predikers in hulle ondersoek *gedink* het hulle prediking begelei hulle lidmate in die tyd kort na die regeringsverandering, maar dat hulle dit in die praktyk nie reggekry het nie. Hulle hoofklem was bemoediging en die blik was na binne. Die toerusting wat daar wel was, was nie gerig op Christene se taak in die breë samelewing onder die nuwe bedeling nie, maar op die bestaan en oorlewing van die gemeente self. Net ’n kwart van die preke se inhoud het geklop met die reformatoriese teologiese teorie dat Christene ’n verskil moet maak in die hele samelewing. “Hulle (*net drie van twaalf* – WB) preke is werklik gerig op die uitdaginge vir gelowiges in ’n samelewing waarin Christene ’n verskil kan maak deur diens en deelname aan die opbou van die samelewing volgens ’n Christelike siening” (Pieterse & Theron 1994:153).

Enige onderwerp met politieke bowe- of ondertone was oorverhit en gevaarlik om te hanteer. Baie NG Kerk-gemeentes het in 1986–1987 pynlik geskeur, toe die Afrikaanse Protestantse Kerk gestig is as gevolg van verskille oor 1986 se sinodebesluite, die beleidstukke *Kerk en Samelewing/Geloof en Protes* en ander politiekverwante redes. Die breuk het deur families, vriendekringe en kollega-

kringe geloop. Daardie pyn en verlies is aanvanklik nie betreur nie, al het die meeste gemeentes lojale en diensbare lidmate verloor. Die mense was te kwaad vir mekaar. Die atmosfeer was net nie bevorderlik vir 'n rouproses nie en wesenlike gemeentelike verliese is dikwels ontken deur die stigting van die AP Kerk af te maak as 'n “afsplintering”.

Terugskouend is dit heeltemal begryplik dat lidmate se persoonlike verliese, gemeentes se verliese en die kerkverband se verliese wat met die politieke oorgang gepaard gegaan het, onaangeraak gebly het. Die situasie was eenvoudig te sensitief en die risiko dat gemeentelik-begeleide rou handuit kon ruk wanneer lidmate openlik sê watter verlies hulle ervaar, was te groot. Die kerkverband en gemeentes het met baie pyn begin saamleef, maar die pyn is nie openlik erken of in die openbaar hanteer nie.

Die vraag is geldig of die NG Kerk 'n periode van na-binne-gekeerde selfondersoek en konsolidering rondom die moeilike oorgang in Suid-Afrika nodig gehad het? Die verdere vraag is of daardie periode nou besig is om verby te gaan en 'n nuwe periode van hernude gemeenskapsbetrokkenheid en sending inlui?

Die navorsingsvermoede is dat daar nou, twintig jaar na 1990, genoegsame afstand van die gebeure is en dat gemoedere genoegsaam kalmeer het, dat die kerk met min risiko betrokke kan raak by *gemeentelike* rou-inisiatiewe. Op 'n persoonlike vlak ly NG Kerk-lidmate steeds onder allerhande soorte verliese en die kerk kan die nood wat daarmee gepaard gaan, nie langer ignoreer nie.

Die problematiek met die onafgehandelde treur is verder dat dit sedert 1994 uit die mode en politiek niekorrek nie is om te sê jy ly omdat apartheid nie meer daar is nie. Die dilemma is egter dat die kerk nie net teologies en eties leef nie, maar ook emosioneel en relasioneel (Hamman 2005: 15). Lidmate leef in verhoudings en “woon” in hulle emosies, wat sonder twyfel geraak word deur politieke, sosiale en maatskaplike gebeure rondom hulle, gekombineer met eie standpunte en sentimente in daardie konteks. Die feit van die saak is dit: die NG Kerk as 'n instansie het enorm baie verloor sedert 1990. Die kerk was gewoon daaraan dat die regering van die dag met waardering (en gewoonlik ook met instemming!) luister na haar advies. Tans het sy min invloed op die regering. “The church that once played such an important role in determining the course of the South-African society has now lost her prominence and became rather marginalized” (Smit

2001:121). Dit is die taak van die plaaslike gemeente om op 'n sensitiewe manier aandag te gee aan die onafgehandelde rouproses. Wanneer rou deurgewerk is, kom daar energie beskikbaar wat gemeentes op 'n volgende vlak van effektiwiteit en koninkryksnut sal plaas. Wanneer die haakplek uit die weg geruim is, gaan die rivier se lewegewende water vryer vloei. Dit is die kerninhoud van die werkshiptese. “The gospel or good news in grieving is the promise of new self-understanding and revitalization that is unlocked by doing the work of mourning” (Hamman 2005:18).

4.3.17.1 OUER LIDMATE SE VERLIES

Die meeste **ouer lidmate** ly waarskynlik omdat hulle eerlike oortuigings van vroeër jare nou as kettery en sonde gebrandmerk word. Hulle het nie ooit bese bedoelings met Apartheid gehad nie (vgl Van Niekerk 2003). Hulle het hard gewerk aan die opbou van 'n land en al sy mense, maar word in die politieke klimaat ná 1990 van alles wat sleg is beskuldig. Daar is baie mense wat 'n boek uitgee nie, maar daar is baie wat soos Sybrand van Niekerk voel. Party van die ouer garde ly onder skuldgevoelens omdat hulle nie betyds die onreg wat die nieblanke sektore van die samelewing gely het, ingesien het nie. Party is vandag skaam dat hulle die “rooi gevaar” en die “geel gevaar” gepredik het, lank na die val van kommunisme en die Berlynse Muur. Ander wroeg omdat hulle nie die ideologie kon onderskei van onreg teenoor individue nie.

4.3.17.2 MIDDELJARIGE LIDMATE SE VERLIES

Middeljarige lidmate (die “Boetman-geslag” sien p 108) ly omdat hulle voel hulle is mislei deur die rolmodelle en leiersfigure van hulle jeug. Hulle het, as gevolg van sensuur en publikasiebeheer, nie ooit die “ander kant” van die saak gehoor nie. Hulle het gedurende Suid-Afrika se isolasiejare grootgeword en slegs toegang gehad tot die nuus en inligting wat deur die regering gesif is. Min middeljarige mense het in hulle jonger jare gereis en kontak gemaak met die wye wêreld buite Suid-Afrika, omdat 'n Suid-Afrikaanse paspoort jou toegang tot groot dele van die wêreld ontsê het. Dit is hierdie geslag wie se vriende gesneuwel het in 'n bos-oorlog waarvoor hulle vandag vra of dit ooit nodig of geregverdig was. Daar is tans 'n stroom nuwe publikasies oor diensplig en die bos-oorlog. Sommige is humoristies van aard en onthou die kameraderie en die komiese insidente, maar ander is kritiese en aggressiewe publikasies, wat nie vriendelik oordeel oor besluitnemers wat van kinders soldate gemaak het nie. Sommige lidmate is bitter teenoor

politieke leiers wat hulle “uitverkoop” het en kerkleiers wat hulle mislei het deur apartheid uit die Bybel af te lei.

4.3.17.3 JONGER LIDMATE SE VERLIES

Jonger lidmate ly omdat daar in die nuwe bedeling teen hulle gediskrimineer word. Hulle het geen aandeel aan apartheid gehad nie en ook nie voordeel daaruit getrek nie, maar hulle byt die spit af onder regstellende aksie. Hulle word nie op meriete hanteer nie, hulle kry nie beurse of keuring waarvoor hulle na regte kwalifiseer nie, hulle word oor die hoof gesien by die kies van sportspanne, by bevordering by die werk, ensovoorts. Hulle vriendekringe en ondersteuning-sisteme skeur uitmekaar, omdat baie van hulle vriende en tydgenote emigreer.

Die beskrywing van bogenoemde drie verskillende ouderdomsgroepe lidmate, net soos die vier verskillende groepe met verskillende ideologiese uitgangspunte (sien p 219–221) se tipiese verliese, is gedoen op grond van my betrokkenheid as deelnemer-navorsers. Die geldigheid daarvan moet ook in die empiriese ondersoek nagegaan word.

4.3.18 KONTEKSTUELE ROU EN DEURLOPENDE ROU

Aspekte van die verlies waarvoor NG Kerk-lidmate tans treur, is sterk kontekstueel. Dit is spesifiek “nuwe Suid Afrika”-verliese. Baie min gemeentes funksioneer na my mening vandag in Suid-Afrika optimaal. Die simptome is volgens die navorsingsprobleem, onder andere, dat goed bedoelde gemeentebouprogramme en -prosesse nie na wense vorder nie. Die onderliggende oorsaak is dat baie energie getap word deur ’n kollektiewe, maar rigtinglose treurproses. “The DRCSA as a denomination and most of their congregations remain stuck due to the dynamics of grief” (Hamman 2005:15–16).

’n Vraag om te oorweeg, is of intensionele rou net vir ’n rukkie op die kerk se agenda moet wees, totdat die “nuwe Suid Afrika”-verliese” verwerk is? My aanvanklike aanvoeling was dat die routyd sal verby gaan en dat die nood wat daarmee saamhang, ook sal verby gaan. Ek is egter anders oortuig deur die lees van Jaco Hamman se boek *When steeples cry* (2005). Een van Hamman se hoofargumente is dat ’n bediening van rou altyd, in enige konteks, op die gemeente se agenda behoort te wees. Die gemeente se teologiese identiteit maak dit trouens vir die gemeente

onmoontlik om **nie** te rou nie: “It is impossible for the body of Christ, a body established through death and new life, not to experience loss” (Hamman 2005:50)! Ek aanvaar daardie wyer en meer algemene motivering vir ’n bediening van rou. Daarom behoort gemeentes permanent te fokus op verlies en ’n bediening wat rou bemiddel.

Hierdie verliese wat NG Kerk-lidmate *tans* beleef, is ’n herinnering daaraan dat die liggaam van Christus *nooit* in wêreldse terme sterk of onaantasbaar is nie. Intendeel, die kerk was nog altyd broos, paradoksaal net sterk in haar swakheid, omdat die krag van Christus dan haar beskutting is (2 Kor 12:9). Dit is deel van gelowiges se pad deur die wêreld om vreemdelinge en bywoners te wees (1 Pet 2:11), onderworpe aan verlies en lyding (1 Pet 4:12–19). Die werk van roubegeleiding hoort op die kerk se agenda – op grond van die konteks waarbinne die NG Kerk haar bevind, maar ook op grond van die wesenlike aard van (gebroke) menswees en kerkwees.

Sekere soorte verandering en sekere aspekte van verlies word bepaal deur tyd en konteks. Maar daar is nooit ’n tyd en ’n plek dat gelowiges *nie* verlies ervaar en treur nie. Die verryking van die heersende gemeentebouteorie (p 376–382) met perspektiewe op verandering, verlies en treur, is nie net van toepassing totdat die verliese en treurreaksies wat met 2 Februarie 1990 saamhang, afgehandel is nie. Die teorie wat ontwikkel word, is dus ’n teorie wat ’n langer rakleef tyd kan hê, omdat daar ter eniger tyd in alle gemeentes mense is wat verlies ly en nodig het om te rou.

Hamman (2005:12) verwoord die kerk se staande opdrag aangaande verlies soos volg: “Rather, the qualitative nature of loss is multifaceted, calling for wide-ranging identification of loss and grief and intentional mourning by the body of Christ.” Halfgestruktureerde individuele onderhoude en gesprekke met fokusgroepe word in hierdie studie benut om die kwalitatiewe aard van die “multifaceted loss” in Suid-Afrika in die nadraai van die politieke omwenteling sedert 1990 na behore te beskryf. Daar is egter ’n saak voor uit te maak dat ’n kerk in enige konteks wys sal wees om empiries na te gaan watse verliese prominent is in daardie betrokke tyd en konteks.

4.4 DIE ROL VAN LEIERS IN GEMEENTELIKE ROU

Rou gaan nie spontaan in gemeentes gebeur nie. Gemeenteleiers se rol in die rouproses is onmis-

baar, soos trouens in alle aspekte van gemeentebou: “Oor die belangrikheid van goeie leierskap in en vir die opbou van die gemeente is daar min twyfel ... Dit word onomwonde gehandhaaf dat sterk leierskap wesenlik tot gemeentegroei is” (Nel 1988:64). Die kwaliteit, karakter en styl van leierskap, is ’n moeiliker onderwerp. Dit kom in ’n volgende paragraaf weer ter sprake. Dit is ’n funksie van leierskap om in die huidige tydsgewrig die nood aan ’n sinvolle rouproses raak te sien en doelbewus in die behoefte te voorsien. Hierdie studie identifiseer dus die werk om die noodsaaklikheid van rou op die agenda te plaas en in gemeentes te fasiliteer, as ’n belangrike aspek van leiers se taak in die NG Kerk vandag. “Grieving communities need ministers and church leaders ... to facilitate the congregation’s mourning” (Hamman 2005:29).

Leiers moet uit teologiese oorwegings verantwoordelikheid neem vir die hantering van die lidmate se nood aan hulp met hulle treurprosesse. Die rigtinggewende prakties-teologiese teorie moet aandui dat die fasilitering van rouprosesse ’n belangrike funksie van leierskap is in ’n komplekse wêreld wat gekenmerk word deur verlies (vgl Labuschagne & Nel 2010:4–6). Gemeenteleiers se taak is om die rouproses in gemeentes te inisieer. Sonder daardie kritiese leierskapsfunksie kan gemeentes kwalik begin uitbeweeg uit die hoek waarin hulle hul bevind (vgl Hamman 2005:15).

Gemeentebou gaan oor intensiewe en ekstensiewe groei (sien p 194–195). Om te rou, is paradoksaal deel van die groeiproses. Strategies begin die gemeentes se groeiproses by gemeenteleiers wat persoonlik en kollektief rou en dan mettertyd die gemeente betrek by ’n helende proses. Wat hulle kan doen, begin by die erkenning van die feit dat daar persoonlike en gemeentelike verliese is waarvoor daar in eerlikheid getreur behoort te word.

Leiers se volgende stap, nadat hulle openbare erkenning begin gee het aan die feit dat baie soorte verliese ’n bepaalde soort nood tot gevolg het, is om self, doelbewus, die werk van rou te begin doen. Die strategiese beginpunt vir gemeentes se groei, is hulle leiers se groei. Leiers se rou oor hulle persoonlike verliese, asook pynlike ervarings in die bediening, is noodsaaklik vir hulle persoonlike groei en ’n voorvereiste vir die gemeente se groei. Leiers se rou help hulle groei en roep op ’n spontane manier die gemeente se rou na vore. “When you grieve the disappointments and disillusionments you experience in ministry, you create space for yourself to continue to grow in ministry. Such space in turn makes growth for your congregation possible” (Hamman 2005:29).

Sinvolle rou is deel van 'n persoonlike groeiproses en 'n noodsaaklike proses om gemeentes wat vasgehaak het, weer aan die beweeg te kry.

Die beginpunt van leierskap wat rou kan fasiliteer, is dus die persoonlike rou van die leier(s). “Pastors today are undershepherds of Jesus the Christ. Our task as pastors is to be, as He was, a person of sorrows acquainted with grief. This role defines our ministry to those suffering from grief and separation. To say that we are persons of sorrows infers that we ourselves have suffered losses and separations. Accordingly, we have been obliged to explore our own experiences with grief and separation (Oates 1997:19). 'n Leier wat nie wegstrem van die pyn van sy/haar eie verliese en droefheid nie, maar dit identifiseer en die moed aan die dag lê om dit te betreur, raak sodoende gereed om die gemeente te help rou.

Die vraag ontstaan nou of een van die haakplekke wat veroorsaak dat NG Kerk-gemeentes “vasgehaak” het omdat hulle nie rou nie, nie by die bekwame en sterk leraarskorps lê nie. Om te rou (en dit nogal in 'n openbare proses), impliseer 'n sekere kwesbaarheid en 'n sekere weerloosheid. NG Kerk-predikante se openbare beeld is nie juis dié van mense wat seerkry en wat verliese ly, wat “skroei van die pyn” en daarom nodig het om te rou nie. Moontlik is dit die eerste struikelblok, en 'n grote daarby: om leraars en gemeentelidmers te oortuig om betrokke te raak by 'n persoonlike rouproses. Binne die huidige Suid-Afrikaanse konteks en hierdie soort denke oor rou, is daar niks meer heilsaam vir 'n kerk nie, as 'n leraarskorps wat bekend is as “manne en vroue van smarte” nie.

Die eerste linie persoonlike verliese is grootword- en ontwikkelingsverliese in die leier se eie familie van oorsprong. Die gewenste gemeentebouaktiwiteit is dat die leier leer om sy lewensverhaal te vertel as 'n verhaal van oorgange, verandering, afskeid, verlies en rou en dat hy paradoksaal daarin nuwe ruimtes vir groei ontdek. Dat predikante en ander leiers verder in die uitvoering van hulle roeping as gemeentelidmers baie soorte verliese en pyn sal beleef, is 'n gegewe. Ontnugtering, teleurstelling, leed, verwerping, frustrasie, eensaamheid, leegheid en emosionele pyn is deel van die pakket van leraarwees (vgl Hamman 2005:25–27). Om in God se teenwoordigheid en in die kragveld van sy troostende Gees deur die persoonlike smart te werk, is 'n noodsaaklike deel van 'n predikant se voortgesette geestesgesondheid. Die effektiwiteit en impak van sy bediening hang ook gedeeltelik daarvan af. Die opbou en uitbou van die gemeente waarvan hy deel is, word

mettertyd ook gedien deur die predikant se persoonlike werk van rou.

Die vraag is natuurlik *hoe* so iets vrugbaar gedoen kan word? Die herkoms en inhoud van ’n leraar se pyn kan baie sensitief en persoonlik van aard wees. Die Algemene Sinode van die NG Kerk se beleid vir bedieningsvreugde van die predikant stel die norm dat elke predikant ’n mentor behoort te hê (Algemene Sinode van die NG Kerk 2008:31). ’n Mentorstelsel wat goed werk, kan die sleutel wees wat ’n sinvolle rouproses van die leraarskorps oopsluit. Vir iemand wat gedurig met mense werk en gewoonlik in die leiersrol is, is dit noodsaaklik om ’n klankbord te hê. Persoonlike sake wat die bediening raak, behoort met die mentor hanteer te word. Persoonlike verliese kan gereeld met die mentor in ’n veilige en vertroulike omgewing deurgepraat word. Op daardie wyse vertel die predikant ook sy eie verhaal in die bediening as ’n verhaal van verlies, rou en nuwe ruimtes vir groei. Die leier se persoonlike gesprekke oor persoonlike nood, verlies en verandering komplementeer die openbare gesprekke wat hy hoop om in die gemeente te inisieer. ’n Pastor wat self rou, reageer sensitief op die nood van die gemeente en skep vir lidmate die ruimte om te rou. “Our histories create an empathy for them. Nonverbally people cared for sense that you and I are fellow sufferers. We are acquainted with sorrows. We are no strangers to grief” (Oates 1997:19).

Die beginpunt van ’n gemeente se rou is dus nie ’n *program* nie, maar ’n *persoon* wat pynlik, deur sy eie rou heen, voorberei is om leiding te neem in ’n gemeente se rou en heling. Die gemeente het nie net **leierskap** nodig nie, hulle het hul **leiers** nodig, kompleet met sy/haar hele persoonlikheid, geskiedenis, ervarings, gebrokenheid, worsteling, verliese, pyn en smart, ensovoorts (sien Nel 2001:45–68, 139–140).

4.4.1 WATTER SOORT LEIER FASILITEER WERKLIKE GROEI?

Hamman (2005:68–70) identifiseer twee style van leierskap vir treurende gemeentes – een soort wat belowend lyk, maar in werklikheid kontraproduktief is en ’n ander soort wat op die oog af minder belowend lyk, maar wat die gemeente daadwerklik help verander.

4.4.2 DIE DOMINANTE LEIER

Die eerste soort is ’n opvallende, sterk en dinamiese leier. In hierdie scenario soek die gemeente

na 'n *dominante ander* wat die gemeente se probleme vir hulle sal oplos, maar sonder om lidmate se rus of die gemeente se korporatiewe rus te verstoor. Die *dominante ander* kan 'n sterk leier of groep leiers wees, 'n nuwe gemeentebouprogram, bekende fasiliteerders – of selfs God. Die *dominante ander* is die aktiewe probleemoplosser, die oorfunksioneerder wat meen dat hy die antwoorde het en dit ook graag vir die gemeente voorskryf. So 'n soort leierskap is oneffektief omdat niemand die treurende gemeente se probleme kan oplos sonder dat hulle self verander deur die pynlike prys van 'n rouproses te betaal nie. Niemand kan namens die gemeente rou nie en die soort “oplossing” wat sulke leierskap bring, laat die onderliggende probleem onaangeraak en paradoksaal verdiep die gemeente se nood.

4.4.3 DIE BETEKENISVOLLE LEIER

Die tweede soort, die *betekenisvolle leier*, het gewoonlik nie die profiel van die leier waarna die gemeente soek nie, maar hy is paradoksaal wat hulle nodig het. Hy gee nie voor dat hy die antwoorde vir die gemeente se probleme het nie. Hy begin eerder met gesprekke wat die gemeente hulle eie verliese laat identifiseer. Hy is eerstens 'n aktiewe, goeie luisteraar wat die ruimte te skep vir mense om te praat. Gelowiges voel veilig, omdat die betekenisvolle leier hulle in die priesterlike tradisie bedien. Hy beweeg in twee rigtings: hy reik in egte gesprek uit na hulle en hy bring hulle nood in gebede voor God (sien Osmer 2008:35–37). Goeie luister open die deur na 'n egte rouproses-deur-gesprek (Hamman 2005:74). So 'n luisterende leier begelei die gemeente daartoe om betrokke te raak in 'n pynlike rouproses. In die teologiese omgewing van die NG Kerk bemiddel betekenisvolle leiers God se teenwoordigheid, want die teologiese tradisie se oortuiging is dat God nie eenkant staan as sy kinders ly nie; Hy sal dwarsdeur die proses by hulle wees. Die fasilitering van rou deur betekenisvolle leiers in kom in hoofstuk 6 weer ter sprake (p 383).

Elkeen wat die *betekenisvolle leier* se uitnodiging aanvaar om na te dink oor die gemeente se reis tot in die hede, om die dinge wat verkeerd geloop het te identifiseer, om dit wat regtig saak maak te onthou en te verwoord, raak betrokke by rou. Die leier handhaaf dwarsdeur die proses 'n lae profiel. Hy is tevrede om nie “oor te neem” en sy eie stories hier te vertel nie (In die proses wat die A tot Z beleid van die NG-kerk voorsien, het hy dit reeds in privaatheid vir sy mentor vertel). Lidmate se stories van verlies is in die sentrum en die leier hou hulle daar. Hy weerstaan die drang om antwoorde voor te skryf oor hoe dinge behoort te wees. Die betekenisvolle leier se teologie is ruim

genoeg om nie verleë te wees met die hele spektrum van die gemeente se verlies en smart nie. Teenoor die voorspoedsteologie van die dag, is hy oortuig God is teenwoordig wanneer gelowiges ly (Hand 5:41; 1 Pet 2:19–25). God het deur Christus in menslike lyding ingetree. “Christian identity can be understood only as an act of identification with the crucified Christ” (Moltmann 1974:19). Al ons gemeentes se verhale kan vertel word in terme van verlies en treur. Daardie narratiewe proses kan vir gemeentes ruimtes oopmaak na nuwe identiteit en funksieervulling in die nuwe Suid-Afrikaanse konteks.

Die betekenisvolle leier vertolk die rol van ’n kameraad en nie van ’n kundige adviseur nie. Hy kommunikeer dat dit in orde is om soms te sukkel, te soek, te rou of verdwaal te wees. Op die lang duur is hierdie tweede styl van leierskap die een wat effektiewe rou fasiliteer en die gemeente help om te groei en ’n nuwe identiteit, anderkant rou, te ontwikkel.

Daar is dus in gemeentes van die NG Kerk ’n spesifieke soort leier nodig om met gemeentes en hulle onvoltooide rou op pad te gaan: heel mense wat dienend op die gemeente se nood bly fokus en nie wegskram van hulle eie verlies en smart nie. Dit is mense wat staan in die Bybelse tradisie en spiritualiteit van dienende leierskap (vgl Osmer 2008:183–192). “For steeples that cry, a certain kind of leader is needed – a person who recognizes that mourning can facilitate the revitalization of the body of Christ” (Hamman 2005:35). Die optimistiese aanname is dat daar in die meeste gemeentes reeds sulke leiers is. Hulle kan geaktiveer word met ’n gemeentebouteorie wat hierdie styl van leierskap aanmoedig.

4.4.4 LEIERSKAP IN SPANVERBAND

Leierskap in die kerk van Jesus Christus, is nie hiërargies nie, maar het ’n plat struktuur. Jesus het van leierskap ’n spanpoging gemaak (Kok & Niemandt 2009:507). Die “Institute for Natural Church Development” het, op grond van ’n omvattende navorsingsprojek in 1 000 gemeentes in 32 lande, *bemagtigende leierskap* as een van die agt kritiese, kwalitatiewe eienskappe van alle groeiende gemeentes ter wêreld geïdentifiseer (Schwarz 2005:14, 106). Dit klop met die patroon wat ons in die Bybel vind sedert die dae toe die Here in die woestyntyd Moses se klagte gehoor en sy Gees op 70 leiers van die volk laat kom het. “*Hulle sal dan saam met jou die verantwoordelikheid vir die volk dra, sodat jy dit nie alleen hoef te doen nie*” (Num 11: 17). As die inisiatief vir

gemeentelike rou by een leier begin, is die volgende praktiese stap (naas sy persoonlike rou), om 'n leierspan betrokke te kry by die hantering van hulle persoonlike verlies. “It takes one member of the leadership team using the opportunity to move to a deeper level of sharing to empower others to follow (Hamman 2005:100). Die eerste leier-in-rou dompel die res van die span in rou. Die span leiers is die volgende kring gemeentede wat rou. Hulle modelleer deur hulle voorbeeld die werk van rou in die praktyk, vir die gemeente om raak te sien en hulle dit na te doen.

Dit is teologies en strategies wys om vanuit 'n sterk leiersgroep (wat reeds uit ervaring verstaan wat 'n rouproses behels en wat die voordele daarvan is) na die groter groep, naamlik die gemeente te beweeg. 'n Gemeente wat hoopvol werk aan 'n rouproses is 'n vreemde konsep in die NG Kerk. Party lidmate kan bedreig voel en ongeneë wees om die ongekarteerde terrein van gemeentelike rou te betree. Dit mag vir hulle vreemd en riskant voorkom. 'n Breë en betroubare groep leiers kan gesamentlik die gemeentelike proses lei in al die strategiese areas wat rou in die praktyk kan laat gebeur (sien p 384–399). Die groep leiers ruim terselfdertyd die moontlike misverstande uit die weg dat 'n rouproses patologies is of dat dit net swakkeling is wat rou.

Die beginpunt van 'n proses van begeleide gemeentelike rou, is die voorbereiding van leiers wat die proses kan inisieer en kan fasiliteer. Leiers wat self rou, kan rou en groei fasiliteer. Daardie twee faktore gaan hand aan hand: rou en groei. Die roete na gemeentelike groei in die huidige Suid-Afrikaanse konteks, loop via 'n gemeentelike rouproses. Leiers is sleutelfigure in die rouproses en daarom ook in die groeiproses. “Your effectiveness and creativeness as an agent of growth and vitality for your congregation depends on your ability to facilitate the work of mourning” (Hamman 2005: 9).

4.5 BYBELSE VERLIESLITERATUUR

4.5.1 Wêreldwye nuwe belangstelling in die klaaglied

“God behaves in the psalms in ways He is not allowed to behave in systematic theology”
(Benedictine Sebastian Moore).

Gedurende die twintigste eeu was die mineurtone van die klaaglied nie gewild in die Westerse kerk nie. Hamman (2005:110) beskryf die heersende Westerse kultuur, waaraan die NG Kerk ook deel, as “... a culture of praise choruses, worship wars and congregational instability”. Vrolike lofliedere en Kersliedere geniet ooglopend voorrang bo treursange, lydensliedere en klaagliedere. Die genre van die klaaglied was ook nie baie gewild in akademiese kringe nie: “... in the larger history of biblical scholarship lament was rather neglected” (Lee & Mandolfo 2008:ix). Dit lyk egter of daar in die laaste deel van die twintigste eeu ’n wending gekom het en of daar meer waardering vir die klaaglied ontwikkel. In 1999 het die “Society of Biblical Literature” vir die eerste keer ooit ’n klaaglied-werkgroep in die lewe geroep. Hulle het oor ’n tydperk van tien jaar ’n omvattende studie gedoen oor klaagliedere in antieke en kontemporêre kontekste. Die werkgroep se publikasie *Lamentations in ancient and contemporary contexts* (Lee & Mandolfo 2008) plaas die klaaglied meer op die voorgrond vir Bybelwetenskaplikes. Die publikasie gee ’n prominente plek aan Suid-Afrika: twee van die agt bydraes oor die klaaglied in ander kulture as die antieke Hebreuse kultuur, handel oor Suid-Afrika (Lee & Mandolfo 2008:177–214).

Adele Berlin, wat in 2002 ’n kommentaar op die boek *Klaagliedere* gepubliseer het, merk op dat daar tans internasionaal baie belangstelling in *Klaagliedere* is. Daar het sedert 1990 minstens tien belangrike publikasies oor die boek *Klaagliedere* verskyn (Berlin 2008:3). Hamman (2005:123) verwys na verskeie prominente teoloë wat pleit vir die herwaardering van die klaaglied in die Westerse kerk. Die redes vir die nuwe belangstelling is waarskynlik daarin geleë dat die twintigste eeu die mees gewelddadige eeu ooit in die mens se geskiedenis was en dat menslike lyding en tragiese gebeurtenisse onafgebroke, oral in die wêreld voorkom (Lee & Mandolfo 2008:ix). Een van die medewerkers van die klaaglied-werkgroep voeg as motivering by, dat dit sedert die tweede helfte van die twintigste eeu vir die eerste keer ’n realistiese moontlikheid geword het dat die mensdom homself en die hele planeet kan vernietig (Linafelt 2008:60).

4.5.2 DIE FUNKSIE VAN KLAAGLIEDERE VIR GELOWIGES IN ROU

Vir treurende individue en gemeenskappe is die genre van die klaaglied belangrik, want ’n klaaglied stimuleer rou-aktiwiteit. Dit is noodsaaklik vir ’n treurende en protesterende mens om uiting te kan gee aan die hele spektrum van emosies. Die skrywers van Bybelse verliesliteratuur het dit by uitnemendheid gedoen en geslagte van gelowiges ná hulle daardeur ’n guns bewys. “... the

book of Lamentations itself may be taken as an ancient example of survivor literature, a literature that is more about the *expression* of suffering than the meaning behind it, more about the contingencies of *survival* than the extractions of sin and guilt, and more about *protest* as a religious posture than capitulation or confession” (Linafelt 2008:62). Die inhoud van eeue-oue klaagliedere resoneer spontaan met ’n lydende persoon se ervarings. “The communal mourning we find in a book such as the Book of Lamentations or in the Psalms of Lament provides us with a language of pain, fear and uncertainty, but also of hope and a new future, the very language the work of mourning requires and encourages” (Hamman 2005:110). Die huidige Afrikaanse gemeenskap het so ’n taal van pyn, vrees en onsekerheid nodig, want dit is emosies wat volgens die empiriese studie (hfst 5) volop voorkom.

Daar is baie verliesliteratuur in die Bybel (Die boek Klaagliedere, ’n hele aantal klaagpsalms, dele van profetiese boeke soos Jesaja, Jeremia, Obadja, Habakuk, Haggai, Sagaria, ensovoorts). Dit is veral die ballingskap van 587/586vC wat vir die Judeërs enorme verliese op baie vlakke tot gevolg gehad het. “For Jews ... exile is the primal habitat for lament” (Brueggemann 2008:225). Die katastrofe wat Juda getref het, word weerspieël in die soort literatuur wat kort voor die ballingskap, gedurende die ballingskap en kort ná die ballingskap geskryf is. Verskillende skrywers, veral digters, het die ellende van die tyd vasgevang in tydlose literatuur. Gewoonlik is die klaagliedere protesliteratuur wat diep ontevrede is oor die ellendige heersende toestande. “Lament is a *protest* against power relations that have left the Jewish community exploited and alienated and an *insistence* that it may (or must) be otherwise in time to come (Brueggemann 2008:226).

Die moeilike kwessie is hoe ’n Christen die klaaglied, met sy volle, “wilde” inhoud, integreer met tekste soos Jesus se opdragte tot versoening en vyandsliefde: “*Julle moet julle nie teen ’n kwaadwillige mens verset nie. As iemand jou op die regterwang slaan, draai ook die ander wang na hom toe ... Maar Ek sê vir julle; Julle moet julle vyande liefhê, en julle moet bid vir dié wat julle vervolg, sodat julle kinders kan wees van julle Vader in die hemel ...*” (Mat 5:39, 44–45a) en Paulus se opdragte tot blymoedigheid en dankbaarheid: “*Wees altyd bly in die Here! Ek herhaal, wees bly*” (Fil 4:4)! “*Wees in alle omstandighede dankbaar, want dit is wat God in Christus Jesus van julle verwag*” (1 Tes 5:17). Die beeld van Paulus en Silas wat in die middel van die nag in die tronk lofliedere sing, terwyl hulle nakende lywe stukkend geslaan en hulle voete in die houtblok vasgeklem is (Hand 16:22–25), is sterk vasgelê in Christene se gemoed. Die gewig van Jesus se

lering (onder andere die “nuwe wet” in die Bergrede) en Paulus se briewe is oorweldigend belangrik in die gereformeerde tradisie.

Sonder om in diepte op die hele vraagstuk in te gaan, kan die klaaglied beskou word as ’n kleiner sirkel binne ’n groter sirkel. Jesus en Paulus se uitsprake waarna verwys is, spel die algemene, omvattende lewenshouding en gesindheid van die Christen uit – die groot sirkel van blymoedigheid en liefde. Binne die groot sirkel kom ’n kleiner sirkel voor van die Christen se optrede om verlies te verwerk. Die verliesliteratuur is ’n rou, menslike stem wat bydra tot teologievorming “van onder” (Brown 2010:137). Die rouproses as geheel is positief en hoopvol, hoewel dit negatiewe – maar normale – menslike reaksies bevat. Die verlossing in Christus maak die gelowige nie minder *mens* nie en lig hom nie uit bo die verlies en seerkry in die regte wêreld en die normale, emosionele reaksies om die seerkry te verwerk nie (vgl Nel 1999:27–32). Intendeel, die herskape mens in Christus is herstel om meer volledig *mens* te wees. Die Christen beleef pyn net soos enige ander mens – en word selfs deur pyn gedefinieer (Brueggemann 2008:229). Die Christen vertoon, net soos alle ander mense, die volle spektrum reaksies van die normale rouproses.

Die rouproses word nie van God weggesteek nie, maar word aktief in sy teenwoordigheid, en met sy hulp, hanteer. God is nie verleë met verlies, lyding en dood nie. Hy is ook nie ver van ’n gelowige wat swaarkry nie. God gee om. Die geskiedenis van God se patos is ingebed in die lydensgeskiedenis van sy mense. God ly as sy mense ly (Moltmann 1974:270–274). Brueggemann (2008: 226) is reg as hy sê: “For Christians, the crucifixion of Jesus is the primal habitat for lament.” Lyding, verlies, smart, verlatenheid en klaaglied is net soseer deel van die Nuwe-Testamentiese geloof as van die Ou-Testamentiese geloof.

4.5.3 KLAAGLIEDERE IS VERHOUDINGSINSTRUMENTE

Die klaaglied is ’n verhoudingsinstrument van die geloof. Dit word altyd in dialoog gebruik (Louw 1985:33–34). Die gelowige se klag (en al die ander elemente van die klaaglied) word tot God gerig en daar gebeur in die proses iets met die klaer en met die verhouding tussen die klaer en God: “... it is clear that some kind of engagement and response on the part of God is enacted that causes the lament, characteristically, to turn to praise” (Brueggemann 2008:228). Die klaaglied is

'n normale, gesonde deel van die gelowige se wandel met God. Gelowiges moet leer om nie skuldig te voel dat hulle soms na 'n klaaglied voel nie. Dit is deel van 'n egte verhouding met God.

'n Persoon in rou se uitsprake is gewoonlik nie “makgemaak” of gebalanseerd nie. Die klaaglied wat tot God gerig is, kla God soms aan en **beskuldig God** soms van allerlei dinge wat nooit in die sistematiese uiteensetting van die geloof sal voorkom nie (vgl Louw 1985:18–20; Linafelt 2008: 62–63). Die struktuur van die klaaglied maak dit vir die persoon wat skroei van pyn, moontlik om die onmoontlike dinge van sy hart af te kry. Die klaaglied bevat die mees destruktiewe en negatiewe verhoudingselemente, maar dit is inbed in 'n geheel wat ook gebed, vertrouwe in God en lof aan God bevat. Hy mag dus die ergste dinge wat hy voel, vir God sê, sonder om God of sy geloof te verloën. *“Die Here het soos 'n vyand geword. Hy het Israel vernietig ... Kyk tog, Here, let tog op aan wie U dit gedoen het: vrouens eet hulle kinders, kinders wat in teerheid versorg is; priesters en profete word doodgemaak in die heiligdom van die Here! Jonges en oues lê dood in die strate; jong vroue en jongmanne het deur die swaard geval. U het hulle neergevel op die dag van u toorn. U het 'n slagting aangerig en geen genade betoon nie”* (Klaag 2:5, 20–21). Gelowiges wat sulke tekste geskryf het (of dit lees en hulle eie maak), trek nie daarmee 'n streep deur God se genade of die vaste geloof in die ontferming van God nie. Hulle is wel op 'n eerlike manier besig om hoopvol te rou.

Die eerlikheid waarmee die Bybelse verliesliteratuur **uitdrukking** gee aan **mense se emosies**, is soms skokkend: *“My hele lewe walg my, daarom wil ek aan my klag vrye teuels gee en in my bitterheid praat”* (Job 10:1). Die Bybelse klaaglied stort die volle klag voor God uit, sonder om iets terug te nou. Maar in die verhouding tussen God en mens, sê die klaaglied net soveel oor die mens as oor God. Die Psalms kan beskou word as teologiese antropologie (Brown 2010:135). Dit fokus op God. Terselfdertyd bied die Psalm bundel ryk beskrywings van die mens. Hy is bekleed met eer en heerlijkheid, maar hy is ook sterflik, kry seer en skreeu ten hemele van pyn. *“Psalmic poetry, in short, is as revealing about the human condition as it is about God”* (Brown 2010:136). Wanneer die mens seerkry of verlies beleef, is daar 'n bepaalde manier hoe die genesingsproses verloop. Die genesingsproses sluit stadiums van onredelikheid, bitterheid, aggressie, wrokkigheid, wanhopigheid, neerslagtigheid, ensovoorts in. Die Bybel se verliesliteratuur bevat al daardie skakerings van menslike emosie. Die skrywers hiervan dig en skryf vanuit 'n situasie van nood. *“The pray-er depicts life in a world wracked by conflict, dis-ease, and death in all its manifes-*

tations: physical, social and spiritual” (Brown 2010:138). Die noodroep is heel dikwels uit ’n desperate situasie; ’n roep “uit dieptes gans verlore” (Totius se beryming van Ps 130), vanuit die dal van doodskaduwee (Ps 23:4 OAV). Daarom kan dit vandag se gelowiges help om die hele pynlike proses van enige soort verlies deur te worstel.

4.5.4 GEYKTE STRUKTUUR VAN DIE KLAAGLIED

Die klaaglied in die Bybel kom binne ’n redelik **geykte struktuur** voor. Hoewel daar variasies op die struktuur is, kan Psalm 13 as ’n voorbeeld gebruik word. Die klaaglied begin in vers 2 met ’n **klag** in die vorm van vier ongeduldige vrae (Hoe lank ... nog?). Die tweede element is ’n ernstige **gebed** in verse 3 en 4 met drie imperatiewe (Luister tog..., antwoord my..., gee my tog...). Dertens is daar ’n **vertrouensuitspraak** in vers 6a, wat uitmond in ’n **lofuiting** in vers 6b (Prinsloo 1984: 61). Die klag kom baie duidelik na vore, maar dit is in kombinasie met gebed, vertrouwe en lofverheffing. Louw (1985:18–19) en Hamman (2005:124–127) bespreek variasies op bogenoemde struktuur in tekste met ’n pastorale strekking. Die struktuur van die klaaglied maak dit moontlik dat daar eerlik gerou kan word en dat die negatiewe emosies uitgespreek kan word, sonder dat die gepynigde persoon ophou bid of vertrou; sonder dat hy ophou om God te loof.

Bybelse klaagliedere kom voor in die **verhouding** tussen gelowiges en God. Die klagtes is wesenlik, maar bring nie ’n einde aan die verhouding nie. Die boek Jeremia bevat roerende voorbeelde van Juda se klaagliedere, byvoorbeeld Jeremia 14:2–10, 19–22 (Thompson 1980: 377, 386). Jeremia stel God in antropomorfe beskrywings óók voor as Iemand wat treur, byvoorbeeld Jeremia 31:20: “*Efraim is nie my troetelkind nie, ’n kind in wie Ek My verlustig nie, en tog, elke keer as Ek hom bestraf, dink Ek met hartseer aan hom en is Ek ontstel oor hom, want Ek het hom baie lief, sê die Here.*” Albei partye ly in die verhouding, maar die verhouding word voortgesit. Binne die sekerheid van God se verbond, kan enige vorm van pyn verwoord en uitgespreek word. NG Kerklidmate se verhouding met God kan verdiep, as die heersende tye van verlies – die negatiewe treurreaksies ingesluit – eerlik voor Hom hanteer word (respondent U, gevallestudie 3). Uiteindeelik is die hoofsaak nie die omstandighede nie, maar ons verhouding met God: “Wat God interesseer is ons reaksie op dít wat ons oorkom” (Louw 1985:102).

4.5.5 BYBELSE VLOEK- EN WRAAKPSALMS

Die wraakpsalms is vir die gemiddelde bybelleser baie problematies. Predikers en teoloë vind dit ook moeilik: “Perhaps the greatest challenge theologically for contemporary readers of the Psalter is found in the ‘psalms of vengeance’, or imprecation psalms” (Brown 2010:155). Hierdie groep Psalms (Pss 12, 44, 55, 83, 109, 137) het ’n wraakroep teenoor die vyande met mekaar in gemeen. Die bekendste van hierdie sestal Psalms is sekerlik Ps 137. Dit is ook die enigste vloekpsalm wat in onlangse Afrikaanse, populêr-teologiese literatuur behandel is (vgl Prinsloo 1984; Burger, Müller & Smit 1988). Psalm 137 eindig in vs 9 met hierdie skokkende uitspraak teen Babel: “*Gelukkig is hy wat jou babatjies gryp en teen ’n klip verbrysel*”. Sulke uitsprake kom nie onder die profetiese opskrif “so spreek die Here” nie. Dit is uitsprake van gelowiges wat intense, negatiewe emosies op die beste moontlike plek hanteer: in verhouding met die Here. Deur die onsêbare te sê en hulle emosies voor God uit te woed, raak dit mettertyd moontlik om aan te gaan. Dit dien ’n doel vir die digter. Dit dien ook ’n doel vir die leser: “For readers who have suffered injustice and abuse firsthand, such psalms provide not only an outlet for outrage but a way of naming the injustices. These most bitter laments do more than simply vent; they redirect (self-) destructive anger to God, transforming the lust for vengeance into a yearning for justice, with ‘human wrath’ giving way to ‘praise’” (Brown 2010:156). Hierdie Psalms is tipies vanuit ’n totaal magtelose situasie geskryf. Daar is geen voorneme om self wraak te neem nie, daarvoor het die bidder geen bronne of hulp nie. Die gebed is tot die Almagtige om in te gryp en die vyande te straf: “*Mag die Here dit alles oor my teëstanders laat kom, oor dié wat my sulke vreeslike dinge toewens*” (Ps 109:20).

Die wraakpsalms gaan net soveel oor Israel se ellende as oor straf vir die vyand. Hierdie genre kan vir persone wat wrede verlies gely het (byvoorbeeld gewelddadige verkragting, moord) help om uiting te gee aan giftige emosie, sonder om hulle geloof te versaak.

4.6 EREDIENSTE: GELEENTHEDE VIR BEGELEIDE, OPENBARE ROU

Nog ’n wyse waarop ’n gemeente die swaar werk van rou kan aanpak, is in haar eredienste (vgl Louw 1985:33–34; Hamman 2005:108). Daar is wisselwerking tussen al die bedieningsmodi in ’n gemeente. As die liturg pastoraal in voeling is met die gemeente se nood, is hy bemagtig om die

eredienste na 'n volgende vlak van sinvolheid te neem (Pieterse 2001:19–22). Dit is 'n natuurlike proses wanneer belangrike gesprekke in die gemeente rakende kollektiewe verlies hulle pad na die erediens vind. Sommige onderwerpe en inhoude van leiers en lidmate se betekenisvolle gesprekke deur die week, hoort in die gemeente se amptelike ontmoeting met God in die erediens. In die gemeentelike bediening kry die predikant dikwels sy preektema uit die praktyk, uit die vrae, vrese, verliese wat na vore gekom het uit gesprekke van die voorafgaande weke. Daar is dus 'n wisselwerking tussen pastoraat en erediens: pastoraat voed die liturgie, maar die gebeure in die erediens nooi weer erediensgangers uit tot gesprek. Die erediens voed met ander woorde ook weer die pastoraat. Die erediensgebeure kan ruimte skep vir die gemeente om die werk van rou te doen en wel op 'n ander wyse as in gemeentelike pastoraat. Rou deur gesprekke en rou deur eredienste vul mekaar aan.

Hamman (2005:110–111) haal die Britse praktiese teoloog Bruce Reed se gedagtes aan dat 'n gemeente weekliks ossilleer tussen periodes van relatiewe *onafhanklikheid* en oomblikke van absolute *afhanklikheid*. Sondag se erediens is die duidelikste periode van absolute afhanklikheid. Die gemeente kom sigbaar by 'n kerkgebou bymekaar. Hulle beweeg saam-saam in 'n staat van afhanklikheid en ontvanklikheid in. Die onmiddellike assosiasies van gewyde orrelmusiek of ander bekende gebruike van die gemeente help met die oorgang. Die bekende ritueel van 'n erediens in die dampkring van God se genade, is 'n veilige plek waar mense vir 'n rukkie kan waag om *afhanklik* te wees. Almal bely hulle afhanklikheid van God. 'n Tydelike saamwees met ander wat ook na binne bloei en treur, maar ook behoefte het aan die bevestiging van die werklikheid van die nuwe lewe in Christus, kom tot stand. Almal erken hulle sonde-nood. Almal faal en is bereid om dit in 'n erediens te erken. Geestelike, emosionele en verhoudingsake wat naby aan die hart lê, word blootgelê voor God.

Die verskillende elemente van die liturgie nooi die gemeente uit tot afhanklikheid en deelname. Die verliese wat pyn veroorsaak, hoef nie in die erediensomgewing weggesteek te word nie. Die skanse wat noodsaaklik is om in 'n ongenaakbare wêreld te oorleef van Maandag tot Saterdag, word bietjie laat sak. Daar gebeur wesentliche dinge tussen God en mens en tussen mens en mens in die erediens, omdat gelowiges dit met hulle pyn waag met die Here en met mekaar. Heling, verandering en groei vind plaas. Daar is geen ander openbare byeenkoms waar mense kan waag om met die pynlike verliese in hulle lewens na vore te kom nie.

Na afloop van die erediens gaan die gemeente weer uitmekaar. Die oomblikke van absolute *afhanklikheid* is verby. Lidmate keer terug na 'n staat van relatiewe *onafhanklikheid*, maar effe anders as wat hulle daar ingestap het. Die ossillering tussen onafhanklikheid en afhanklikheid kan as 'n spiraal voorgestel word, waar die uitstap uit 'n periode van afhanklikheid nie op presies dieselfde vlak is as die instap nie. “You can imagine numerous oscillation movements as a winding spiral, where no beginning is the same as the previous ending” (Hamman 2005:111). 'n Geslaagde erediens help 'n individu om saam met medegelowiges te beweeg. Die paradoks is dat dit die oomblikke van afhanklikheid is wat groei na geestelike en emosionele volwassenheid stimuleer, terwyl volwassenheid juis met onafhanklike funksionering te doen het!

Daar is vir gelowiges deur die loop van die week ander oomblikke van absolute afhanklikheid ook, byvoorbeeld 'n kind by haar ouer. Maar slegs die erediens is 'n *kollektiewe ervaring* van die gemeente, wat al die erediensgangers met mekaar deel. Waar pastorale gesprekke nuttig is om individue te betrek by die routake, is dit slegs in die erediens dat die gemeente op 'n gereelde basis *gesamentlik* hulle verliese en pyn oor 'n vergange era voor die Here kan lê. Verskillende elemente van die gereformeerde liturgie leen hulle daartoe om verskillende fasette van 'n normale rouproses te hanteer.

4.6.1 GRONDATMOSFEER IN DIE EREDIENS

Enkele van die grondliggende eienskappe van die gereformeerde erediens wat dit moontlik maak om te waag om onafgehandelde treurreaksies erediens toe te bring, is:

Die NG Kerk se erediens het 'n sterk tradisie om nie te ontaard in politieke vergaderings nie. Dit is Woord-gesentreerde byeenkomste wat fokus op die dialoog tussen God en gemeente (Barnard 1981:387).

Daar is in 'n rouproses geen politieke of ander punte aan te teken vir enige iemand nie. Wanneer daar gerou word, gaan dit oor die praktiese, maar gelowige hantering van 'n pynlike aspek van gemeentede se lewens.

God se verbond met sy kinders staan vas, ten spyte van die gemeente se tekortkominge. Sy kinders is vrymoedig in sondebelydenis, omdat God se vergifnis vasstaan.

God se verbintenis aan die liggaam van Christus is onvoorwaardelik.

Respek vir iemand wat van jouself verskil, die onvoorwaardelike aanvaarding van die broers en susters in die geloof, is belangrike waardes van erediensgangers.

Die liturgie akkommodeer baie verskillende gemoedstemmings. Daar is vrolike en hartseer oomblikke.

4.6.2 RITUEEL EN SORG IN DIE EREDIENS

Daar is moontlikhede dat pastorale nood (soos die nood aan rou oor die verlies van ’n land) op ’n kollektiewe vlak in die erediens versorg kan word. Hoewel feesvreugde en die modus van “viering” in die erediens voorop staan (Barnard 1981:470), is daar ook ’n pastorale element aan ’n goeie erediens, wat aanleiding gee tot die term “pastoral liturgy” (Ramshaw 1987:15). Sorg geskied nie net in pastorale gesprekke nie, maar ook, teen sommige se verwagtings in, in die erediens. Die erediens en erediensrituele kan lidmate se nood aan rou opvang en bevrydend daarmee handel.

Die **gereformeerde erediens** en die liturgie wat gebruik word, is ’n goed **gevestigde ritueel** met sy wortels in die Joodse sinagogediens en die Nuwe Testament (Barnard 1981:86–152). Dit orden die godsdienstige ervaring en bind die gemeente saam rondom ’n redelik voorspelbare gebeurtenis. “Conventions and habits set us free to think about other things by putting many functions on a socially agreed-upon automatic pilot. They also reassure us by creating a sameness and familiarity in our experience, ... and by letting us trust that the person stretching out her hand is not about to hit us” (Ramshaw 1987:23).

In ’n tyd wat gekenmerk word deur verandering en onsekerheid, sal die kerk wys wees om nie dinge onnodig te verander net ter wille van verandering nie, maar om veel te maak van die bekendheid van die liturgie. Daar is ’n hele, omvattende atmosfeer van geborgenheid nodig om riskante en diepgrypende emosies wat na vore kan kom in die rou oor die verlies van ’n geliefde land, in die erediens te hanteer. “When people say ‘This is the way we have always done it,’ they say something very precious in our fast-changing, mobile society. Anyone who doesn’t have deep respect for that hunger for continuity should not be messing around with other people’s ritual

practice” (Ramshaw 1987:25). Binne die raamwerk van die bekende liturgiese tradisie, kan gewaag word met ’n noodsaaklike nuwe praktyk van ’n rouliturgie.

Die norme vir ’n eg-Christelike ritueel is in God, nie in menslike nood nie. “We do not extrapolate our Sunday worship or the sacraments from our ‘felt needs’ or from any psychological theory” (Ramshaw 1987:15). Tog het God gekies om sy tent tussen mense op te slaan en ’n verband te lê tussen sy heerlikheid, wat die doel van ’n gereformeerde erediens is, en die nood van mense. Die inkarnasie is die teologiese beginsel wat menslike nood opneem in die proses van teologisering. Rituele, bruikbaar in die erediens en aanvullend by die sakramente, word net soos enige prakties-teologiese teorie, ontwikkel in die teorie-praxis-spanningsveld. Dit dien die saak, “naamlik die kommunikasie van die evangelie op so ’n wyse dat dit bevrydend is en sinvolle, nuwe lewensmoontlikhede ... kan open” (Pieterse 1993:103). ’n Rouliturgie wat op ’n gereelde basis (dalk een keer per kwartaal) in die erediens gebruik kan word, word hier voorgestel. Dit is nie ’n nuwe ritueel nie; eerder ’n variasie op die gevestigde ritueel van die gereformeerde erediens.

4.6.3 ’N ROULITURGIE?

Die woord “liturgie” beteken etimologies “die werk of die diens van die volk” (Barnard 1981:53; Trimp 1983:58–62). Hoewel die liturg ’n groot rol speel by die beplanning en leiding van die liturgie, bly dit ’n aktiwiteit van die gemeente. “In die erediens gaan dit immers oor die ontmoeting tussen God en sy gemeente: God nader tot die gemeente en die gemeente nader tot God” (Algemene Sinode van die NG Kerk 2007:11).

Die bekende ritueel van die gereformeerde liturgie bied die veilige ruimte waarbinne uitdrukking gegee kan word aan ’n verskeidenheid tipiese reaksies van iemand wat treur oor verlies. Skok, diepgaande emosionele pyn, terneergedruktheid, skuldgevoelens, vyandigheid, onderhandeling, pynlike verlanse, doodsheid, aggressie, wanhoop, vertwyfeling en soeke na nuwe identiteit en ’n nuwe doel om voor te leef is alles aspekte wat reeds beskryf is as synde deel van die normale rouproses. Al hierdie elemente van die rouproses (sien p 209–213) kan in ’n erediens gehuisves word. Dit was oor eeue gelowiges se hanteringsmeganisme om die grootste verliese, die moeilikste vrae en die bitterste lyding uit te woed in die teenwoordigheid van God, voor sy aangesig, in tweegesprek (soms ’n twisgesprek) met Hom. Die gereformeerde erediens staan in daardie tradisie.

4.6.4 AMBIVALENSIE IN 'N ROULITURGIE

Oorgangstye is dikwels seisoene gelaai met ambivalensie, hetsy dit persoonlike oorgangstye soos aftrede is of 'n oorgangstyd vir 'n gemeenskap soos Suid-Afrika sedert 1990. Dieselfde mense kan in die nuwe Suid-Afrika soms skuldig, soms vry, soms woedend, soms dankbaar, soms depressief en soms optimisties voel. Ritueel en simbool is nie verleë met ambivalensie nie, intendeel, dit help die gelowige om ambivalensie te hanteer. Ramshaw (1987:31–32) identifiseer twee maniere waarop rituele bruikbaar kan wees:

1. dit versterk die gewenste emosie,
2. maar gee tog 'n veilige ruimte vir matige uitdrukking van die negatiewe emosie.

Dit sal dikwels oneerlik wees vir die kerk om net een kant van 'n saak te belig, terwyl daar meer as een emosie ter sprake is. 'n Bekende voorbeeld waar ambivalensie baie gereeld in die liturgie gehuisves word, is begrafnisdienste. Begrafnisse is normaalweg 'n geleentheid vir tranes én dankbaarheid; hartseer afskeid neem van 'n geliefde én gelowig uitsien na die Here se toekoms. Dis moontlik om al die ambivalente emosies in 'n begrafnisliturgie te omvat. Op soortgelyke wyse sal dit gewoonlik ook onvoldoende of selfs oneerlik wees om in 'n rouliturgie wat hier ter sprake is, slegs een emosie te belig. Die meeste individue in die erediens sal waarskynlik ambivalente gevoelens hê. As die hele gemeente in ag geneem word, is daar sonder twyfel meer as een emosie teenwoordig, party daarvan in konflik met mekaar. Lidmate is gewoond aan 'n liturgie wat uiteenlopende stemmings huisves. Daarom sal dit nie vreemd wees om ook in 'n rouliturgie mekaar in ag te neem en ten opsigte van stemming en emosie “vir mekaar te wag” (1 Kor 11:33) nie.

Waar daar geleentheid is vir die uitdrukking van negatiewe emosies soos neerslagtigheid, haat, aggressie, opstandigheid, protes teen dit wat verkeerd is, bitterheid, wrokke wat (nog) gekoester word, is die veronderstelling dat die gelowige, wanneer die Here se vergifnis en genade sy loop neem in sy lewe, mettertyd sal loskom van die negatiewe dinge wat deel is van die normale rouproses. Dis is vir die kerk 'n riskante, maar eerlike onderneming om geleentheid te skep vir mense om uiting te gee aan die negatiewe emosies wat hulle in elk geval ervaar. Die verwagting is om vryer, gesonder, ligter van die erediens af weg te gaan as wat jy daar aangekom het.

4.7 VERWAGTE UITKOMSTE VAN 'N SINVOLLE ROUPROSES

Op grond van die insigte uit die literatuur, soos verwoord in hierdie hoofstuk, kan die NG Kerk die volgende resultate verwag as sy dit waag om betrokke te raak by die begeleiding van gemeentelike rou:

- Lidmate kan verligting ervaar, omdat daar erkenning gegee word aan hulle nood en omdat hulle leiding ontvang in die hantering daarvan.
- Lidmate kan vordering toon met hulle treurtake, omdat 'n rouproses per definisie 'n doelbewuste afskeid is van dít wat die persoon of groep verloor het.
- 'n Rouproses laat die betrokkenes nie toe om onbepaald in ontkenning te leef, na die verlede toe terug te leef, alles wat goed is in die verlede te soek en net bloot nostalgies terug te verlang nie.
- In 'n gesonde gemeenskap van gelowiges kan een persoon se vordering andere inspireer.
- Die nuttelose treuraktiwiteite soos die negatiewe spiraal om gedurig te kla, 'n sondebok te soek, bevestiging te soek dat dit inderdaad sleg gaan, jouself as die te na gekomde slagoffer te sien, ensovoorts, kan mettertyd die wyk neem.
- 'n Nuwe identiteit wat pas by die konteks ná die verlies.
- Ander gedragpatrone (individueel en kollektief) wat spontaan voortvloei uit die nuutgevonde identiteit.
- Geestesenergie wat tydens die treurproses gedreineer word, kom mettertyd in die gemeente beskikbaar vir vrugbare diens. Via hierdie ompad word energie gegenereer vir die gemeentebouproses, namate “swart gate” uit die sisteem verwyder word.
- Verbeterde geestelike en emosionele volwassenheid en vryheid.
- 'n Vars blik op die nuwe Suid-Afrikaanse konteks.
- 'n Nuwe roepingsbesef ten opsigte van die konteks.
- Die gemeente kan rou fasiliteer, nie net in die eie gelede van die gemeente nie, maar in uitkringende sirkels van die breë gemeenskap. Sodoende kan die NG Kerk 'n nuwe soort diens aan die gemeenskap lewer. Die gemeente kan lewenshulp aanbied aan almal wat in onvrywillige, rigtinglose treur vasgevang is.
- Minder van 'n gespartel om oorlewing en meer betrokkenheid na buite.

- Gemeentelike identiteit wat die volgende bedienings omvat as normale uitvloeisel van die nuwe identiteit: sending, gemeenskapsbetrokkenheid, ekumene, missionêre diakonaat.
- Beter balans tussen die versorgende en missionêre kante van gemeentebou.
- Nuwe ruimtes om as gelowiges en as kerk te lewe en tuis te wees.

SAMEVATTING

Dit is, in belang van gemeentebou, noodsaaklik dat lidmate individueel sal rou. Dit is ook noodsaaklik dat gemeentes leer om kollektief te rou. Gemeenteleiers speel 'n bepalende rol en erediens-te kan in die proses genesende rituele wees.

Hiermee het ek aan die einde gekom van die eerste groot moment van die navorsingsiklus: die hermeneutiese siklus. In die hermeneutiese siklus is eerstens aandag gegee aan die epistemologiese grondslae van die studie. Die deurslaggewende rol wat Albert Einstein gespeel in die ontwikkeling van 'n totale nuwe wetenskaplike paradigma, is kortliks uiteengesit. Die nuwe praktiese teologie is geplaas binne die raam van die groter teologiese veld en die nuwe, ruimer rasionaliteit (hfst 2). Vervolgens is gemeentebou as vakgebied binne die praktiese teologie in sistemiese perspektief ontwikkel, met die oog op die bydrae van die vakgebied in die konteks van die nuwe Suid-Afrika (hfst 3). Laastens is die teorie van treur en rou ontwikkel. Uit die perspektief van die deelnemernavorser is aangetoon dat die Afrikaanse gemeenskap 20 jaar na 2 Februarie 1990 steeds nodig het om verandering, afskeid en verlies eerlik te verwerk. 'n Gemeentelike rouproses, onder leiding van diensleiers wat nie wegstrem van die moeilike taak van persoonlik te rou nie, is 'n noodsaaklike onderdeel van sinvolle gemeentebou in die konteks van die NG Kerk vandag.

Al die insigte van die hermeneutiese siklus, moet vervolgens teologies kreatief in verband gebring word met die resultate van die empiriese ondersoek (hfst 5) en met die strategiese siklus (hfst 6).